

KİLİSE'NİN BAŞI, İMPARATOR'UN KULU: RUS İMPARATORLUĞU'NUN İÇ VE DIŞ POLİTİKALARININ KESİŞME NOKTASINDA ERMENİ KATOLİKOSU, 1828-1914¹

HEAD OF THE CHURCH, SUBJECT OF THE EMPEROR:
THE ARMENIAN CATHOLICOS AT THE INTERSECTION OF THE INTERNAL
AND FOREIGN POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE, 1828-1914

Prof. Paul WERTH

Tarih Bölümü
Nevada Üniversitesi, Las Vegas

Öz: *Bu makale Ermeni Kilisesi'nin ruhani ideri üzerinde durarak İmpariyal Rusya'nın mezhepsel ilişkilerini araştırmaktadır: Katolikos veya tüm dünya Ermenilerin Baş Piskoposu. 1828 yılında doğu Ermenistan'ın ilhaki Katolikos'un tahtını, Eçmiyazın manastırını, Rusya'nın sınırları içine koymuş ve böylece Katolikos'un kendisini Rusya İmparatorluğu'nun bir bireyine dönüştürmüştür. İmpariyal devlet böylece, Katolikos'un bütün Ermeni Apostolik (Gregorian)itiraf yandaşları üzerinde ruhani otoritesi olduğu için benzersiz bir şekilde İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni halkını etkileme olanağı kazanmıştır. On dokuzuncu yüzyıl sırasında, İmpariyal Rusya'nın gücünü güney cepheye yansıtmak ve komşu ülkeleri yönlendirmekteki kuvvetini maksimuma getirmek için Rus devleti Katolikos'un prestijini ayakta tutmak ve geliştirme yönünde büyük çabalar sarf etmiştir. Fakat Katolikos'un prestijini yaymak aynı zamanda Rusya İmparatorluğu içinde İmpariyal devletin dini konuların yönetiminde önemli tavizler vermesini gerektiriyordu. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında imperiyal yetkililer içte devletin çıkarlarından dışta Katolikos'un otoritesi için vazgeçme yönündeki bilgelik hakkında güçlü şüpheler doğurmuştur. Katolikos'un trans-imperiyal zorluklarını vurgulayarak, bu yazı Rusya'daki imperiyal uygulamaların uluslararası bir çerçeve içine konulması ve dış politika yönetiminin Rusya'nın sınırları içinde meydana gelen süreçlere bağlanması gerektiğini ortaya koymaktadır.*

Anahtar Kelimeler: *Rus İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu, Pers (İran) Ermenistan, Ermeni Kilisesi, Katolikos, Patrikhane, Eçmiyazın, din, diplomasi, dış politika, Konstantinopol, Sahmandrutuion*

1 Bu makale daha önce Rusça olarak *Ab Imperio* dergisinde yayımlanmıştır. "Glava tserkvi, poddanniy imperator a: Armianskii katolikos na perekrestke vnutrennei i vneshnei politiki Rossiiskoi Imperii, 1828-1914," *Ab Imperio* 3 (2006): 99-138 (Erişim adresi: <http://faculty.unlv.edu/pwerth/Glava-tserkvi.pdf>) Ayrıca İngilizce ilk versiyonu için bkz.: The Russian Empire and the Armenian Catholicos at Home and Abroad // Osamu Ieda and Tomohiko Uyama (Eds.). Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds. Sapporo, 2006. s. 203-235.

Abstract: *This article explores the international dimension of Imperial Russia's confessional affairs by focusing on the spiritual head of the Armenian Church: the Catholicos, or Supreme Patriarch of all Armenians. The annexation of eastern Armenia in 1828 placed the seat of the Catholicos, the monastery of Echmiadzin, within Russia's borders and thus rendered the Catholicos himself a subject of the Russian Emperor. The imperial government thus acquired an unprecedented opportunity to influence Armenian communities in Persia and the Ottoman Empire, since the Catholicos claimed spiritual authority over all adherents of the Armenian Apostolic (Gregorian) confession wherever they resided. Over the course of the nineteenth century the Russian government accordingly made great efforts to uphold and enhance the prestige of the Catholicos in order to project imperial Russian power across the southern frontier and to maximize its leverage in manipulating neighboring states. Yet this promotion of the Catholicos' prestige also required the imperial government to make substantial compromises with respect to the administration of religious affairs within the Russian empire itself. By the end of the nineteenth century, imperial officials developed strong doubts about the wisdom of sacrificing the state's interests at home for the sake of the Catholicos's authority abroad. By accentuating the trans-imperial implications of the catholicosate, this essay asserts that practices of imperial governance in Russia need to be placed in an international context, and that the conduct of foreign policy needs to be connected to processes occurring within Russia's borders.*

Keywords: *Russian Empire, Ottoman Empire, Persia (Iran), Armenia, Armenian Church, Catholicos, Patriarch, Echmiadzin, religion, diplomacy, foreign policy, Constantinople, Sahmandrutuun*

Dini toplulukların coğrafi sınırlarının devletlerin sınırları ile örtüştüğü durumlara tarihte çok az rastlanmaktadır. Bu nedenle de dini ayinlerin icrası için dindarların sık sık çeşitli devletlerin sınırlarını geçmeleri gerekmiştir. Hükümetler ise, bir taraftan bundan kaynaklanan güçlükleri çözmek zorunda kalmış, öte yandan da çeşitli dini geleneklerin uluslararası boyutundan doğan avantajlardan yararlanmaya çalışmışlardır. Rusya devletinin çokdinli bir yapıya sahip olması benzer kaygıları özellikle önemli kılıyordu. Tarihçiler bu olgunun, tam anlamıyla, daha yeni farkına varmaktadırlar. Urga'ya (*şimdiki Ulan-Batur, Moğolistan'ın başkenti-Ç.N.*), Mekke'ye, Kudüs'e veya Roma'ya yapılan hac yolculukları dindarların imparatorluğun sınırlarını geçmelerini gerektiriyordu ki, bunun sonucunda da sınır kontrolü, konsolosluk hizmetleri ve Rusya tebaalarının yabancılarla temaslarından kaynaklanan birtakım sorunlar ortaya çıkıyordu. Rusya'da papazlık görevi için boş kalan yerlerin doldurulması için

dini topluluklar bazen yurtdışından aday arayışı içine girmek zorunda kalıyorlardı. Bu da tabiiyet, Rusçayı bilme ve politik sadakat sorunlarını ön plana çıkarıyordu. Rusya İmparatorluğu'nun hudutları içinde Katoliklerin yaşıyor olması St. Petersburg yönetimini Vatikan'la karmaşık ilişkiler içine girmeye zorlarken, Balkanlarda ve Filistin'de Ortodoks Hristiyanların mevcudiyeti Rusya'ya Osmanlı yönetimine baskı yapma olanağı sunuyordu. Genel olarak, dini konular bazen Rusya'nın yabancı devletlerin içişlerine derinlemesine müdahil olmasına neden oluyordular.²

Bu makalede, Rusya'daki dini sorunların uluslararası boyutu Ermeni Kilisesinin ruhani lideri Tüm Ermeniler Baş Patriği (Katogikosu) örneğinde incelenmektedir. Doğu Ermenistan'ın 1828 yılında Rusya'ya birleştirilmesiyle Katogikosluk, yani Eçmiyazın Kilisesi Rusya İmparatorluğu'nun sınırları içinde kaldı. Patriğin kendisi ise Rus İmparatorunun tebaası haline geldi.³ Katogikos, nerede yaşamalarına bakılmaksızın, Ermeni Apostolik (Gregoryen) Kilisesine bağlı olan herkes üzerinde ruhani egemenlik iddiasında bulunmak için tarihi dayanaklara sahip olduğundan,⁴ İmparatorluk yönetimi İran'ın ve Türkiye'nin Ermeni topluluklarını etkilemek için emsalsiz bir araç elde etmiş oldu. Bu nedenle de İmparatorluk yönetimi, güney sınırlarının ötesinde Rusya'nın etkisini artırmak amacıyla, Katogikosluğun itibarının desteklenmesi ve artırılması için 19. yüzyıl boyunca büyük çaba sarf etti.

Bununla birlikte, Katogikosun yetkilerinin ve statüsünün net olarak belirlenmesi bir hayli zor ve politik nitelikliydi. Katogikos yurtdışındaki inançlı kesimler üzerinde ruhani otoriteye sahip olmalı ve aynı zamanda Rusya'nın idari talep ve isteklerini yerine getirmeliydi. Dolayısıyla, onun egemenliğinin hem sınırlı ve hem de sınırsız olması gerekiyordu. Pratikte, yurtdışındaki Ermeniler arasında Katogikosun itibarının artması, imparatorluk yönetimini kendi topraklarında Gregoryen mezhebinin ruhani işlerinin yönetilmesi

2 Bu boyutlar üzerine araştırmalar için bkz.: Daniel Brower. Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire // *Slavic Review*. 1996. Vol. 55. No. 3. s. 567-586; V.F. Yamilnets. *Rusya ve Filistin: Politik ve Kültürel-Dini İlişkiler Üzerine Makaleler, 19. Yüzyıl – 20. Yüzyılın Başları*. Moskova, 2003; Eileen Kane. *Pilgrims, Holy Places, and the Multi-Confessional Empire: Russian Policy Toward the Ottoman Empire under Tsar Nicholas I, 1825-1855* / Ph.D. diss., Princeton University, 2005; L.A. Gerd. *Konstantinopolis ve Petersburg: Ortodoks Doğu'da Rusya'nın Kilise Politikası, 1878-1898*. Moskova, 2006; Y.S. Tokareva, A.V. Yudin. *19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Rusya ve Vatikan. St. Petersburg, 2003*; Barbara Skinner. Borderlands of Faith: Reconsidering the Origins of a Ukrainian Tragedy // *Slavic Review*. 2005. Vol. 64. No. 1. s. 88-116. İmparatorlukların kendi aralarındaki karşılıklı etkileşimi konusunda bkz.: Aleksei Miller. Between the Local and Inter-Imperial: Russian Imperial History in Search of Scope and Paradigm // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2004. Vol. 5. No. 1. s. 7-26 (özellikle de s. 18-20).

3 Eçmiyazın'ın kendisi ve eski çağ tarihi konusunda bkz.: Y. Arapetov. Eçmiyazın Manastır // *İçişleri Bakanlığı Dergisi*. 1844. Bölüm 6. s. 208-243; Rusya İmparatorluğu'ndaki Ermeni Gregoryen Kilisesi Üzerine // *İçişleri Bakanlığı Dergisi*. 1856. Bölüm 20. s. 69-70; Rouben Paul Adalian. *Historical Dictionary of Armenia*. Lanham, MD., 2002. s. 182-187.

4 Rusya yönetimi Ermeni Kilisesini 4. yüzyılda yaşamış Ermeni din adamı Aziz Grigor'un ismiyle "Gregoryen" olarak tanımlarken, Ermeniler kendi kiliselerinin "Apostolik" olduğunu söylüyorlardı. Rusya'nın böyle bir farklı isimlendirmeye gitmesi, muhtemelen, Ermeni Kilisesinin apostolik değil, "mezhepsel" olduğuna vurgu yapmak amacı taşıyordu. Bkz.: L.M. Melikset-Bekov. *Ermeni Yüksek Patriğinin Hukuki Konumu*. Odessa, 1911. s. 3; Tiran Nersoyan. *Laity in the Administration of the Armenian Church* // Kanon: Jahrbuch der Gesellschaft für das Recht der Ostkirchen. 1977. Bd. 3. s. 106.

konusunda ciddi ödümler vermek zorunda bırakıyordu. Yönetimin, yurtdışındaki Ermenilerin Eçmiyazin'in egemenliğine girmesine yönelik çabaları öteki taraftan Rusya içinde Ermenilerle ilgili dini konularda birtakım sorunların ortaya çıkmasına neden oluyordu. 19. yüzyılın sonlarına doğru imparatorluk yöneticileri Katogikosun yurtdışındaki etkinliği uğruna ülke içi çıkarların kurban edilmesinin akıl işi olduğu konusunda ciddi kuşku duyuyorlardı. Ancak onlar Eçmiyazin'in Rusya tarafından kararlılıkla desteklenmesinin dış politika açısından yararlı olduğu düşüncesinden nihai olarak kurtulmak için henüz hazır değillerdi. 1905 sonrasında Ermeni Kilisesi ile ilgili reformların gerekliliği konusunda yönetimin artık hiçbir kuşkusunu

kalmamıştı. Sadece, bu reformların getirisinin, Rusya'nın yurtdışındaki Ermenilerin gözündeki itibarının göreceği muhtemel zarardan ne kadar fazla olacağı konusunda bazı şüpheler vardı.

1905 sonrasında Ermeni Kilisesi ile ilgili reformların gerekliliği konusunda yönetimin artık hiçbir kuşkusunu kalmamıştı. Sadece, bu reformların getirisinin, Rusya'nın yurtdışındaki Ermenilerin gözündeki itibarının göreceği muhtemel zarardan ne kadar fazla olacağı konusunda bazı şüpheler vardı.

Ermenilerin bir grup olarak birlik ve bütünlüğünün temelinde birbirine yakın, fakat yine de farklılıklar gösteren iki ayrı düşüncenin duruyor olması da Rusya yönetiminin Katogikosu ve Ermeni Kilisesini manipüle etme girişimlerini epeyce zorlaştırıyordu. Bunlardan birincisi, milli kilisenin muhtemelen en belirgin örneği olan Apostolik Kilisesinde ortaya çıkıyordu. Zira bu kiliseye sadece Ermeniler mensuptu ve bu

halkın yalnız çok az bir bölümü ona itaat etmiyordu. Kilise başkanı 11.-12. yüzyıllardan başlayarak "tüm Ermenilerin" Katogikosu olarak kabul ediliyordu ve bu anlamda kilise ve halk özdeşti.⁵ Diğer taraftan, Ermeni ulusunun bu veya diğer bir kiliseye mensubiyetten bağımsız bir topluluk olduğuna ilişkin görüş oluşmuştu. 19. yüzyılın çok öncesinde Katolik Ermenilerin mevcudluğu bilinmekteydi ve Batılı devletlerin etkisinin artmasıyla birlikte 19. yüzyılda (önce Osmanlı İmparatorluğu'nda, yüzyılın ortalarına doğru ise Rusya'da) bazı Ermeniler Protestanlığa geçiş yapmaya başladılar. 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Ermeni devrimciler de, halkın birlik ve beraberliğinin sembolü olarak kiliseyi tamamen reddetmeseler bile, yine de inançla milliyet arasındaki dengeleri sarsıyorlardı. Son yıllarda yapılan araştırmaların da ortaya koyduğu üzere, benzer güçlükler sadece Ermeni kolektif bilincine özgü değildi.⁶ Ancak,

5 Krikor Vardapet Maksoudian. *Chosen of God: The Election of the Catholicos of All Armenians, From the Fourth Century to the Present*. New York, 1995. P. ix.

6 İlave bilgi için bkz.: Helmut Walser Smith. *German Nationalism and Religious Conflict: Culture, Ideology, Politics, 1870-1914*. Princeton, 1995; John-Paul Himka. *Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867-1900*. Montreal, 1999; Ricarda Vulpius. *Ukrainische Nation und zwei Konfessionen: Der Klerus and die ukrainische Frage, 1861-1921 // Jahrbücher für Geschichte*

Katogikosun ekümenikliği (evrenselliği) düşüncesini kabul eden ve hatta daha da ilerleten Rusya imparatorluk yönetimi için bu sorunun ayrı bir önem taşıması gerekiyordu.

Eçmiyazın'ın Birleştirilmesi ve Yüceltilmesi

Her ne kadar Eçmiyazın Kilisesi uzunca bir süre zarfında tüm Ermenilerin dini merkezi olarak kabul edilse de, onun gerçek ruhani egemenliğinin sınırları, somut politik ortama ve yeni dini merkezlerin ortaya çıkmasına bağlı olarak değişkenlik göstermekteydi. Rivayete göre, Eçmiyazın kilisesi, mabedin nerede yapılacağı konusunda güya bizzat İsa peygamberden talimat alan Aziz Aydınlatıcı Grigor/Krikor (Grigor Lusavoriç) tarafından 4. yüzyılın başlarında yapıldı.⁷ Eçmiyazın piskoposlarının “Katogikos” unvanını ne zaman sahiplendiklerini ve bu egemenliğin başlangıçta nasıl algılandığını konusunda kesin bir şey söylemek zor. Ama bu unvanın kendisi etimolojik olarak ekümenik (evrensellik) iddalarını ortaya koymaktadır. Katogikos, kutsal yağ sürme ayini için yağı kutsama özel hakkına sahipti. Bir tek o, tüm Ermeni piskoposluk bölgelerine piskoposları atayabilirdi. Ermenilerin gerçekten de Eçmiyazın'ı bu halka mensup olan herkesin Baş Patriğinin ikametgâhı olarak kabul ettiklerine ilişkin somut belirtiler bulunmaktadır.⁸ Örneğin, Hindistan'daki Ermeni topluluklarının 1839'da Eçmiyazın'e gönderdikleri mektupta şöyle deniyordu: “Tüm Ermeniler, hangi devletin tebaası olurlarsa olsunlar, tek bir inancın ve düşüncenin mensupları olarak, manevi anlamda tek bir Yüksek Ruhani Lider önderliğinde tek bir vücut oluşturuyorlar.”⁹

Fakat, Ortaçağ'da Ermenilerin dağınlığı dolayısıyla, yüksek dini unvanlar taşıyan dini liderler tarafından yönetilen diğer kiliseler de ortaya çıktı. Eçmiyazın Katogikosu bir zamanlar kendi ikametgâhını terk etmek zorunda kalmış ve uzun yolculuklar sonrası 12. yüzyılda Kilikya'nın başkenti Sis'e yerleşmişti. Bu Ermeni krallığının çöküşünün (1375) ardından Doğu Ermenistan'ın ruhani liderleri Eçmiyazın'deki Kilisenin yeniden tesis edilmesi

Osteuropas. 2001. Bd. 49. H 2. s. 240-256; Theodore R. Weeks. Religion and Russification: Russian Language in the Catholic Churches of the “Northwest Provinces” after 1863 // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2001. Vol. 2. No. 1. s. 87-110; Darius Staliunas. *Katolik Biri Rus Olabilir mi? 19. Yüzyılın 60'lı Yıllarında Katolik İbadetlerinde Rusçanın Kullanılması // Rusya İmparatorluğu Dış Kaynaklarda: Son Yıllardaki Araştırmalar / Yayına Hazırlayanlar: A. Miller, P. Kabıtova, P. Vert. Moskova, 2005. s. 570-588.*

7 Dolayısıyla, “Eçmiyazın” Ermenicede kelime olarak “Tanrının oğlunun indiği yer” anlamına geliyor.

8 İlahilerde (kontakion/kondakion) Katogikosun tam unvanı şu şekilde geçiyordu: “Hazreti İsa'nın Kulu ve Tanrının Baki ve Saklı İradesiyle, Piskoposların Baş ve Tüm Ermenilerin Katogikosu, En Şerefli Ararat Ülkesi Tahtının, Katedral Eçmiyazın Apostolik Ana Kilisesinin Yüksek Patriği”. Bkz.: Stefan Papayan. *Ermeni Patrikleri*. Lugansk, 1908. s. 13. Ancak bu şekildeki unvan tanımlamasının ne zamandan kullanıldığı bilinmiyor.

9 Sakartvelos Saistorio Tsentraluri Sahelmtsipo Arkivi (*Gürcistan Merkezi Tarih Arşivi - Ç.N.*), Tiflis (sonraki dipnotlarda: SSTS). F. (*Kütük - Ç.N.*) 7. Op. (*Liste - Ç.N.*) 1. D. (*Dosya - Ç.N.*) 889. L. (*Yaprak - Ç.N.*) 21ob. (*arkayüz - Ç.N.*). Bilgi için ayrıca Kalikut'taki Ermeni papazının bu konudaki notlarına bkz.: Reverend P. H. Jacob. *A Brief Historical Sketch of the Holy Apostolic Church of Armenia*. Calcutta, 1895. s. 8-10.

için 1441 yılında tekrar bir Katogikos seçtiler. Ancak Sis katogikosları kendi statülerinden vazgeçmediler ve o tarihten itibaren, birbirileri ile pek de iyi ilişkiler içinde olmayan en az iki kişi “Katogikos” unvanı taşımaya başladı. Bu arada, Akdamar’da (12. yüzyılda) ve Gandzasar’da* (muhtemelen 14. yüzyılın tam da sonlarında) bölgesel “katogikosluklar”, Kudüs’te (1311) ve İstanbul’da (1461) ise Ermeni patrikhaneleri kurulmuştu. Tüm hallerde bunlar, herhangi bir merkezi kilise ile irtibatın imkânsızlığı nedeniyle ruhani bağımsızlıklarını iddia etmek zorunda kalan yerel piskoposlardı. Osmanlı imparatorluğunun büyüklüğü ve başkentteki Ermeni nüfusun artması sebebiyle İstanbul Patriği yerel kiliseler içinde özellikle önemli bir figür haline gelmekle birlikte, Kudüs Patriği gibi o da resmen Eçmiyazın’ e bağlı olarak kalmaktaydı. Ancak fiiliyatta İstanbul Patriği, özellikle 18. yüzyılda, yeteri kadar bağımsız davranıyor ve kilisenin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki başkanı sıfatıyla tasarrufta bulunuyordu. Her halükarda Osmanlı yönetimi onu imparatorlukta yaşayan Ermeni milletin (topluluğunun) tamamının tek lideri olarak tanımış, münhasır idari ve yargılama yetkileriyle donatmıştı. Kısacası, Rusya’nın 18. yüzyıl sonlarına doğru Ermeni meselesine müdahil olmaya başladığı dönemde Ermenilerin ruhani birlik ve bütünlüğüne, hakeza Eçmiyazın’ın tartışmasız üstünlüğüne ilişkin görüş Ermeni kolektif bilincinde mevcuttu, ama tartışmasız bir tarihi gerçeklik değildi.¹⁰

Öte yandan, 18. yüzyılın ortalarından başlayarak Eçmiyazın’ın itibar ve otoritesinin geri kazandırılması için önkoşullar oluşturuluyordu. Katogikos Simon I. (Yerevanzi) orada bir papaz okulu açtı, Eçmiyazın Kilisesine ait gayrimenkullerin envanterini çıkardı ve yerli Ganzar katogikoslarının (İran’daki) kendisine itaat etmelerini sağladı.¹¹ Eçmiyazın Kilisesinin Rusya ile ilk temasları tam da bu döneme, yani 1760’lı yıllara rastlıyor: Çariçe II. Katerina, Simon’un Astrahan (yani Rusya) Ermenilerinin Ganzar Katogikosuna değil kendisine bağlanmaları konusundaki ricasını yerine getirmişti. Rusya’nın Doğu Ermenistan’ı kendi topraklarına katması Eçmiyazın Kilisesinin giderek artan iddialarının hayata geçmesi açısından çok büyük öneme sahipti. Diğer patrikler ve katogikoslar bir İslam imparatorluğunun tebaası olarak kalırken,

* Azerbaycan kaynaklarına göre yazarın “Gandzasar Kilisesi” olarak tanımladığı kilise aslında Ermeni Kilisesi değil, Alban Kilisesidir ve ismi de Genceser dir - Ç.N.

10 Bu drurumla ilgili açıklamalar şu kaynaktan alınmıştır: Adalian. Historical Dictionary. s. 37-39, 66-69, 130-33, 182-187; Maksoudian. *Chosen of God*. s. 47-81; M. Herardian. Interrelations of Etchmiadzin and Cilician Patriarchal Sees // *Armenian Review*. 1956. Vol. 9. No. 2. s. 16-31; Mesrob Ashjian. *The Catholicoi of Etchmiadzin: An Overview of the Electoral Process*. New York, 1995, özellikle s. 14-15; Rusya Devlet Tarih Arşivi (sonraki dipnotlarda: RGIA). F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. (Yapraklar - Ç.N.) 16-16ob.; Rusya Federasyon Devlet Arşivi (sonraki dipnotlarda: GARF). F. 730. Op. 1. D. 687. L. 5; Kevork B. Bardakjian. The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople // Benjamin Braude, Bernard Lewis (Eds.). *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*. New York, 1982. Vol.1. s. 89-100; Hagop Barsoumian. *The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)* // Ibid. s. 171- 184; Gerard Jirair Libaridian. *The Ideology of Armenian Liberation: The Development of Armenian Political Thought before the Revolutionary Movement (1639-1885)* / Ph.D. diss., University of California at Los Angeles, 1987. s. 92-102.

11 Robert Hewson’a göre sonuncu Ganzar Katogikosu 1816’da öldü, onun makamı ise 1830’da tasfiye edildi. Bkz.: Robert A. Hewson. *Armenia: A Historical Atlas*. Chicago, 2001. s. 171-72.

Eçmiyazın Katogikosluğu, 1220 yılındaki Moğol istilası sonrasında ilk kez Hristiyan bir hükümdar tarafından yönetilen ülkenin sınırları içine katılmış oluyordu. Bu noktada belirtmek gerekir ki, Eçmiyazın Kilisesinin yeniden yükselişi Rusya imparatorluk yönetimi ile sıkı bir şekilde ilintiliydi.¹²

Eçmiyazın'ın Ermeniler için taşıdığı önemini net bir şekilde anlayan Petersburg yönetimi artık 18. yüzyıl sonlarında Katogikosluk seçimlerine müdahil olmaya başladı.¹³ O zamanlar Eçmiyazın henüz İran yönetimindeydi. Ancak çok sayıda Ermeni tebaası bulunan Osmanlı sultanı da Katogikosluk seçimleri ile yakinen ilgileniyordu. Genelde Eçmiyazın topluluğu ve İran Ermeni topluluğu temsilcileri boş olan Katogikosluk makamı için bir veya birkaç aday seçiyorlardı. Daha sonra Osmanlı Ermenileri adına İstanbul Patrikliği önerilen adaylar içinden birini seçiyordu. Osmanlı sultanı, seçilen Katogikosa özel bir *Berat* vererek onun Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler üzerindeki ruhani hâkimiyetini kabullenmiş oluyordu. Babıali'nin ve İstanbul Patrikhanesinin etkisi ve İran'ın zayıflaması sebebiyle genelde bir Osmanlı tebaası, hatta çoğu zaman İstanbul Patriğinin kendisi Katogikosluğa seçiliyordu.¹⁴

Başlangıçta Rusya'nın temel kaygısını Katogikosun seçilmesi ve onaylanması sürecinde kendi etkinliğini artırmak ve fırsat olursa, Katogikosluğa Rusya tebaasının seçilmesini sağlamak oluştuyordu. Petersburg yönetimi, Rusya'nın İran'a karşı 1796 yılındaki askeri kampanyasında aktif şekilde yer alan Rusya Ermenileri Başpiskoposu İosif Argutinski'nin Katogikosluğa seçilmesini sağlamayı başardı. Ancak İosif Eçmiyazın'e giderken yolda öldü ve görevine başlayamadı. Yine de Rusya seçimlere katılma, Petersburg yönetimine göre ise, hatta Katogikosun unvanını onaylama hakkı elde etmiş oldu.¹⁵ Rusya bu ayrıcalığını İosif'in ölümünün hemen ardından, Baş Patriklik için iki yeni aday arasında mücadele başladığında kullanmaya çalıştı. 1807 yılında Katogikosluğa Petersburg tarafından desteklenen Taniyel I. Surmarezi (Danil) seçildi. 1809 yılında ise Rus çarı yeni seçilen Katogikosu (Yeprem I.

12 Adalian. *Historical Dictionary*. s. 184-186, 348-439; George A. Bournoutian. *The Khanate of Erevan Under Qajar Rule, 1795-1828*. Costa Mesa, Cal., 1992. s. 74-75; G.A. Ezov. Eçmiyazın Patriği Tahtının Rusya Yönetimi ile İlişkilerinin Başlangıcı // *Kafkazskiy vestnik (Kafkasya Haberleri - Ç.N.)* dergisi eki. 1901. No. 10; Amfian Lebedev. II. Katerina Dönemi ve Öncesinde Rusya'daki Ermenilerin Mezhepsel Konumu. Moskova, 1909.

13 Rusya'nın daha önceki seçimlere katılımı konusunda bkz.: Ezov. *Eçmiyazın Patriği Tahtının Rusya Yönetimi ile İlişkilerinin Başlangıcı*; Papayan. *Ermeni Patrikleri*. s. 9-10.

14 Rusya'nın müdahil olması öncesindeki seçimler konusunda bkz.: Ezov. *Eçmiyazın Patriği Tahtının Rusya Yönetimi ile İlişkilerinin Başlangıcı*. s. 12-14; Kane. *Pilgrims, Holy Places*. s. 124-126; *Ermeni Gregoryen Kilisesinin Yüksek Patriği-Katogikosunun Seçimleri*. St. Petersburg, 1843. s. 6-7. Görünüşe göre, seçimlerle ilgili kesin belirlenmiş kurallardan bahsetmek imkansız.

15 Ezov. *Eçmiyazın Patriği Tahtının Rusya Yönetimi ile İlişkilerinin Başlangıcı*; Papayan. *Ermeni Patrikleri*. s. 41-53; RGIA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 6-7; G.H. Arakelyan. *Eçmiyazın Ruhani Merkezi 19. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Rusya-İran Mücadelesi Alanında: Matenadaran'daki İran ve Osmanlı Belgelerine Göre (Matenadaran: Erivan'da Antik Çağ'a ait el yazmalarının bulunduğu arşiv - Ç.N.)*. Doktora tezi özeti. Erivan, 1991. İosif'le ilgili bilgi için bkz.: P. Yudin. *Katogikos İosif, Prens Argutinskiy-Dolgorukiy: Rusya'daki Hayk Halkının Tarihi Üzerine* // Rus arşivi. 1914. No. 9. s. 58-96.

Zorakeğzi) sadece onaylamakla kalmıyor, hem de onu şahsen görüşmek için Petersburg'a gelmeye mecbur ediyordu.¹⁶ Sonraki 50 yılda Rusya Katogikos görevinin kendi tebaalarının tekeline geçmesini sağlamayı başardı. Doğu Ermenistan'ın 1828 yılında ilhak edilmesi ise Petersburg yönetiminin Eçmiyazin üzerindeki etkisini daha da güçlendirmiş oldu.

Ancak bu başarı Katogikosun yurtdışındaki itibarının düşmesi pahasına elde edilmişti. Baş Patrik görevindeki kişi Osmanlı'ya ve İran'a karşı düşmanca tavır içinde olan bir devletin tebaası olunca, bu ülkelerde yaşayan Ermeniler

Eçmiyazin'le ilişkilerin kopmuş olması ve onunla rekabet eden dini kurumlar nedeniyle, Katogikosun itibarının ve otoritesinin geri kazandırılması Rusya'nın büyük çaba sarf etmesini gerektiriyordu.

Eçmiyazin'e ruhani bağlılıklarını çok açık şekilde kabul ve ifade etmekten korkuyorlardı. Üstüne üstlük, 1828-1829 yıllarındaki Rus-Osmanlı ve Rus-İran savaşları Eçmiyazin'le onun güneyi ve batısındaki Ermeniler arasındaki ilişkileri sekteye uğratmıştı. 1831 yılında bazı zorlayıcı koşullar yumağı nedeniyle Rusya'nın Osmanlı Ermenilerinin katılımı olmaksızın ve bazı birtakım belirlenmiş usul kurallarını ihlal ederek yeni Katogikos Hovannes VIII. Garpezi'nin seçimini organize etmesiyle aradaki bağlantı

daha fazla koparılmış oldu.¹⁷ Bunun üzerine, İstanbul Patriği artık elde etmiş olduğu bağımsızlığını muhafaza etmeye çalıştı, Sis Katogikos'u ise artık Eçmiyazin'i kabul etmek istemeyenleri zaman zaman kendi ruhani himayesine almaktan geri durmuyordu. Dolayısıyla, Eçmiyazin'le ilişkilerin kopmuş olması ve onunla rekabet eden dini kurumlar nedeniyle, Katogikosun itibarının ve otoritesinin geri kazandırılması Rusya'nın büyük çaba sarf etmesini gerektiriyordu.

1831 yılında Katogikos Hovannes'in tahta oturması Rusya yönetimi tarafından özel ve görkemli bir törenle organize edildi. Tören konuşmalarında Ermeni Kilisesi'nin İran şahları dönemindeki küçük düşürülmüşlüğü onun Rusya himayesinde yeniden elde ettiği bağımsızlıkla karşılaştırılıyordu.¹⁸ "Bu törene

16 Bu karışık durumun kısa anlatımı için bkz.: Maksoudian. Chosen of God. s. 96-99; Ashjian. *Catholicoi of Etchmiadzin*. s. 49-53; George Bournoutian. Eastern Armenia from the Seventeenth Century to the Russian Annexation // Richard G. Hovannisian (Ed.). *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. London, 1997. Vol. 2. s. 98-99; P. Agayan. *Doğu Ermenistan'ın Rusya'ya Birleştirilmesi: Belgeler Derlemesi*. Erivan, 1972. s. 20-24.

17 GARF. F. 730. Op. 1. D. 687. Ll. 6-8ob.; RGIA. F. 821. Op. 7. D. 175. L. 15; Ermeni Gregoryen Kilisesinin Yüksek Patriği-Katogikosunun Seçimleri. s. 13-14; V.G. Vartanyan. *Ermeni Gregoryen Kilisesi İmparator I. Nikolay'ın Politikalarında*. Rostov-na-Donu, 1999. s. 15-22. A.D. Eristov'a göre Hovannes, Ermenilerin istememesine rağmen Kafkasya idaresi tarafından Ermeni Kilisesinin başına getirilmişti. Bkz.: A.D. Eristov. *Tüm Ermenilerin Patriği V. Nerses ile Prens Mihail Semyonoviç ve Prens Yelisaveta Ksaveriyevna Vorontsovlar: Kendi Özel Mektuplarında*. Tiflis, 1898. s. 8; ve ayrıca V.G. Gukasyan. *İstanbul Ermenileri ve 19. Yüzyılın 30-60'lı Yıllarında Milli Aydınlanma Hareketi*. Erivan, 1989. s. 44-46.

18 Tabii ki, Hanlıklar döneminde Ermeni Kilisesinin konumu bu konuşmalarda anlatıldığından bir az daha karmaşıktı. Bkz.: Bournoutian. *Khanate of Erevan*. s. 70-92.

daha fazla görkem ve şaşaa katmak” amacıyla yerli hâkimiyet, yeni Katogikosun törensel yağ sürme ayininin sadece koro şarkıları ve kilise çanlarının sesi değil, aynı zamanda yüksek sesli “Patrik çok yaşa!” nidaları, silahlı selamlama ve 101 top salvosu eşliğinde yapılması için Eçmiyazın’ e piyade taburu ve topçu birlikleri getirdiler. Resmi açıklamada şöyle deniyordu: “Kilise kubbelerinde birçok kez yankılanan tüm bu sesler o ana kelimelerle ifade edilmesi zor bir şatafat, bir azamet kattı.” Törenler akşam bol ziyafet ve havai fişek gösterisiyle sona erdi.¹⁹ Böylece, V.G. Vartanyan’ın da özetlediği gibi, “hükümet, Rusya’da Kilise Başkanına nasıl büyük bir saygınının duyulduğunu ve onun nasıl onurlandırıldığını tüm Ermenilere, özellikle yurtdışında yaşayanlara göstermek istiyordu.”²⁰ Çar I. Nikolay 1837’de Eçmiyazın’i ziyaret etti ve bu ziyaretiyle imparatorluğun himayesini teyit etmiş oldu.²¹

Bununla birlikte, bu tür himaye gösterişleri İstanbul Patrikhanesinin bağlılığını garanti etmek için yetersizdi. Ya Babıali’de kuşku uyandırma korkusundan ya da yoksa kendi hakimiyetini muhafaza etme isteğinden İstanbul ve Kudüs patrikleri, Hovannes’in, kendisinin Katogikos seçildiğini ilan eden resmi belgeyle Osmanlı sarayına heyet gönderme planlarına karşı çıkıyorlardı. Bunun üzerine Hovannes, İstanbul’da daimi elçi bulundurmaya dahil, birtakım talepleri konusunda Osmanlı Ermenilerinin rızasının alınması için Rusya hükümetinden yardım istedi. Rus büyükelçi Eçmiyazın adına yedi yıl görüşmeleri yürüttü ve sonunda 1838 yılında Eçmiyazın’ın üstünlüğünün kabul edilmesi, ancak İstanbul’da bir elçilik bulundurulmamasını içeren uzlaşa elde etmeyi başardı.²²

Petersburg yönetimi, Katogikosun yurtdışında itibar görmesinin diğer ülke Ermenilerinin onun seçimlerine katılımına bağlı olduğunu anlıyordu. Bazı yöneticiler bu konuda ihtiyatlı olunması gerektiğini düşünseler de, dönemin İçişleri Bakanı Bludov yurtdışında yaşayan Ermenilerin seçimlerin dışında bırakılmasının süregelen tarihi geleneği bozacağını kabul ediyordu. Bu nedenle de o, yurtdışındaki Ermenilerin dönemin şartları gereği 1831 yılındaki seçimlerin dışında tutulmasını zorunlu bir adım olarak kabul ediyor, ancak tahtın el değiştirmesine ilişkin yeni kuralların yurtdışındaki Ermenilerin katılımına izin vermesi gerektiğini düşünüyordu. Dahası, 1831 yılında bir

19 Tiflis Başpiskoposu Hovannes Garpezi’nin Tüm Ermenilerin Patrikliğindeki Törensel Yağ Sürme Ayininin Anlatımı // İçişleri Bakanlığı Dergisi. 1832. Bölüm 6. Kitap 1. s. 67-86 (alıntılar: s. 73 ve s. 81). Anlatım Ermeni vilayeti amiri Prens Bebutov’un siparişi üzerine yazılmıştı. Bkz.: SSTSА. F. 11. Op. 1. D. 118. Ll. 18-29.

20 Vartanyan. *Ermeni Gregoryen Kilisesi*. s. 22.

21 Çar I. Nikolay’ın Eçmiyazın’i ziyaret etmesi ile ilgili bkz.: *Rusya’da Ermeni Gregoryen Mezhebi Kilisesi Öncesi Döneme Ait Çar Fermanları ve Kararnameleri*. Moskova, 1842. s. 324-328; ve *Ermeni Arkeoloğunun Anlatımından İmparator I. Nikolay’ın Eçmiyazın’ e ve Tiflis’e Gelişi // Russkaya starina (Rusya’nın Geçmişi - Ç.N.)* dergisi. 1909. No. 7. s. 63-80.

22 GARF. F. 730. Op. 1. D. 687. Ll. 7-8ob.; RGIA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 18-21ob.; SSTSА. F. 11. Op. 1. D. 118; SSTSА. F. 2. Op. 1. D. 4629; Kane. Pilgrims. Holy Places. C. 130-141; Katogikosun ve Petersburg yönetiminin İstanbul’da temsilcilik kurma girişimleri de başarısızlıkla sonuçlandı. Bkz.: SSTSА. F. 7. Op. 1. D. 263; SSTSА. F. 5. Op. 1. D. 763.

Rusya tebaasından brinin Katogikos seçilmesinde ısrar eden hükümet gelecekte “Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan liyakat sahibi Ermeni din adamlarının, seçilmeleri durumunda, Eçmiyazin tahtına oturmalarını engelleme gibi bir niyetinin kesinlikle olmadığını” altını çiziyordu.²³ 1831’de kabul edilen geçici sistem, 1836 yılında hükümetin seçimlere yurtdışından katılımlara daha büyük ölçüde izin veren “Ermeni-Gregoryen Mezhebine İlişkin Tanzimat” yayınlaması ile gerçekten değiştirildi. Yeni kurallara göre, gerek Rusya’daki, gerekse yurtdışındaki tüm Ermeni piskoposluk bölgeleri, yerli rahipler ve Kilise Meclisi üyeleri ile birlikte Katogikosluk görevi için iki adayı seçmek üzere, Eçmiyazin’e ikişer aday gönderme hakkı elde ettiler. Daha sonra ise Rusya çarı onlardan birini seçerek onaylayacaktı. Yabancı ülke vatandaşları adaylıklarını kayabilirdiler, ancak Katogikosluk tahtına oturabilmeleri için Rusya tebaalığını kabul etmeleri şartı getirilmişti. Yurtdışındaki piskoposluk sayısı Rusya’dakinden bir hayli fazla olduğundan, en azından resmen bile olsa da, yabancı ülke tebaalarına seçimlerin gidişatını önemli ölçüde etkileme olanağı tanıyordu. Rusya hükümeti, “Ermeni-Gregoryen Kilisesinin işlerinin yürütülmesine ilişkin Tanzimat ile yurtdışında yaşayan Ermenilere ülkemizde tanınan hakların önemine İstanbul’daki Ermeni Patriğinin dikkatini çekmenin fena olmayacağı” düşüncesiyle Tanzimatı Ermeniceye çevirttirerek kendi diplomatik misyonu aracılığıyla İstanbul’a ulaştırdı.²⁴

İç ve Dış Menfaatlerin Dengesi

1836 Tanzimatı Katogikosluğun yurtdışındaki saygınlığı açısından önemli olmakla birlikte, Rusya imparatorluğunun iç idari koşulları bağlamında da onun irdelenmesi gerekir. Devlet, Ortodoksluk ve Katoliklikle ilgili düzenlemeler getiren daha önceki yasalardan kaynaklanan deneyimlerden yararlanarak, çeşitli mezheplerin hiyerarşik yapısının ile bunların mensuplarının hak ve yükümlülüklerinin kesin ve açık şekilde belirlenmesi amacıyla, Kırım Müslümanları (1831), Protestanlar (1832), Yahudiler (1835) ve Karaylarla (1837) ilgili yasalar çıkarmıştı. Böylece devlet, her bir dinin kurallarına belirli ölçüde yasa gücü tanıyarak, aynı zamanda bu dinlerin meşru kurumlarını kendi talepleri ve çıkarlarına bağımlı hale getiriyordu.²⁵ Çeşitli mezheplerin hiyerarşisi artık devlet kurumlarına, onların üyeleri ise devlet memurlarına dönüşmüştü.

Bu bağlamda 1836 Tanzimatı tamamen tipik bir örnekti. O, Ermeni Kilisesine

23 Vartanyan. *Ermeni Gregoryen Kilisesi*. s. 15-21 (alıntılar: s. 19-20).

24 Bkz. *Rusya İmparatorluğu Kanunlar Fihristi*. 1857. Cilt 11. Bölüm 1. Maddeler 916-923. Seçim sürecinin kendisinin anlatımı için bkz.: Ermeni Gregoryen Kilisesinin Yüksek Patriği-Katogikosunun Seçimleri. s. 15-48. Seçimleri düzenleyen ayrıntılı kurallar Tanzimatın kabulünden sonraki ilk seçimlerin yapıldığı 1843 yılında hazırlandı (bkz. RGIA. F. 1276. Op. 4. D. 830. Ll. 14-18). Tanzimatın Osmanlı’ya bildirilmesi konusunda bkz.: SSTSA. F. 2. Op. 1. D. 4679. Ll. 22-37 (alıntılar: Ll. 22-22ob.).

25 Robert Crews, bu sürecin yönetime, tüm dinlerin düzen ve kurallarının belirlenmesinde bizzat yer alma olanağı sağladığını kaydediyor: Robert Crews. *Empire and the Confessional State: Islam and Religious Politics in Nineteenth-Century Russia // American Historical Review*. 2003. Vol. 108. No. 1. s. 50-83.

Ortodokslukla ilgili düzenlemelerde kullanılan çok sayıda kurumsal şekil kattı. Ortodoks Patrikliği 1721 yılında feshedilerek onun yerine Kutsal Kilise Meclisi getirildiği halde, Katogikosluk görevinin muhafaza edilmesine rağmen, Ermeni Kilisesi diğer tüm konularda kurumsal olarak Ortodoks Kilisesine giderek daha çok benziyordu. Tanzimat, 1807 yılında oluşturulan Kilise Meclisine yeteri kadar geniş yetkiler tanıyarak Katogikosun hâkimiyetini sınırlayan eşit yetki ilkesini getirdi. Eskiden bizzat Katogikosun tasarrufunda olan kararların (örneğin, piskoposluk dairelerine piskoposların atanması ve s.) artık çar tarafından onaylanması gerekiyordu. Tanzimat, aynı zamanda, kilisenin yönetilmesi üzerinde kontrol için savcılık görevi ihdas etti, piskoposluk bölgeleri düzeyinde ise kilise kurulları ve ruhani yönetimler getirdi. Genel olarak Tanzimatın, Ermeni Kilisesi kurumlarına dayanmakla birlikte aynı zamanda önemli konularda kilise kanunlarının ve geleneklerinin dışına çıktığını söylenebilir.²⁶

Teorik olarak 1836 Tanzimatı, Rusya imparatorluğunun Ermeni Kilisesine yönelik iç ve dış talepleri arasında bir denge kurmuş oldu. Pratikte ise hükümet çoğu zaman iki gereksinim arasında tercih yapmak zorunda kalıyordu. Şöyle ki, devletin resmi taleplerine itaat göstermek Katogikosun yurtdışındaki itibarının azalması eğilimine neden oluyordu. Rusya yönetimini karşısında, gelecekte yurtdışındaki Ermeniler üzerinde daha çok etkiye sahip olmak karşılığında Katogikosun hangi düzeye kadarki "keyfilğini" sineye çekmeye hazır olduğu sorusu duruyordu. Katogikosun hangi ülkenin tebaası olması gerektiği konusu da bu soruyla sıkı bir şekilde bağlantılıydı: Hangi ülkenin tebaası olan Katogikos dış etki ve iç kontrol tercihleri arasında istikrarlı bir denge sağlayabilirdi: Rusya'nın mı, Osmanlı'nın mı? 19. yüzyılın ortalarına doğru İstanbul Ermenilerinin Eçmiyazın'e tam ruhani bağımlılığa karşı direnişi çarlık yönetimini Osmanlı'dan olan adayları tercih etmeye zorladı.

Osmanlı Ermenilerinin Eçmiyazın'le bağlarının yeniden kurulması ve onların Katogikosluk seçimlerine eksiksiz olarak katılımlarını sağlamak için Rusya yönetiminin bir hayli zaman harcaması gerekti. Yurtdışında yaşayan Ermenilerin çoğu, onların katılımı olmadan hazırlanan ve onlara göre, her

**19. yüzyılın ortalarına
doğru İstanbul
Ermenilerinin
Eçmiyazın'e tam ruhani
bağımlılığa karşı direnişi
çarlık yönetimini
Osmanlı'dan olan
adayları tercih etmeye
zorladı.**

26 Ashjian. *Catholicoi of Etchmiadzin*. Pp. 16-18; Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Araştırma Enstitüsü St. Petersburg Şubesi, Doğu Bilimleri Arşivi (sonraki dipnotlarda: SPb FİV RAN AV). F. 58. Op. 1. D. 118. Ll. 9-9ob.; Aynı yerde. F. 58. Op. 1. D. 141. Ll. 1-5; Aynı yerde. F. 58. Op. 1. D. 123. Ll. 1-3ob. Tanzimatın içeriğinin ayrıntılı özeti ve yorumu için bkz.: Vartanyan. Ermeni Gregoryen Kilisesi s. 10-15, 23-45. Tanzimatın tamamını da aynı yerde (s. 46-70) ve Çarın Fermanları, s. 12-117'de bulabilirsiniz. Diğer değerlendirmeler için ayrıca bkz.: H.F.B. Lynch. *Armenia: Travels and Studies. Vol. 1: The Russian Provinces*. Beirut, 1967 [yeniden baskı]. s. 233- 236; Maksoudian. *Chosen of God*. s. 102-106. Tanzimatın hazırlanması süreci ile ilgili bkz.: V.G. Tunyan. *Ermeni Kilisesinin "Tanzimatı"*, 1836-1875. Erivan, 2001. s. 3-52.

şeyden önce Kilise Meclisine aşırı büyük yetkiler vererek Katogikosun hakimiyetini aşırı sınırlayan 1836 Tanzimatından memnun değillerdi.²⁷ Tanzimatın yayınlanmasından sonra 1843 yılında yapılan ilk seçimler sırasında Rusya hükümeti, Katogikosluk tahtında hatta Rusya'ya sempati duyan bir Osmanlı tebaasını onaylamaya bile hazır olduğunu ortaya koyarak, yurtdışı Ermenilerin katılımındaki istekliliğini sergiledi. İstanbul Patrikhanesi, heyet yerine kendi irade beyanlarının yer aldığı resmi belge göndermeye karar verdi. Kudüs Patrikhanesine bağlı olan Ermeniler de aynısını yaptılar. En sonunda Hindistan ve İran'dan da yazılı irade beyanları geldi. Ancak Eçmiyazın'da bizzat bulunan tek yabancı ülke tebaası, İstanbul Patriğinin özel temsilcisi oldu. Bununla birlikte bu temsilci çok sayıdaki Osmanlı delegeşi adına konuşma ve oy kullanma hakkına sahipti. Böylece, yabancı ülkelerdeki Ermenilerin seçimlere katılımı sağlanmış oldu. Anlaşılan, seçimleri kazanan aday Nerses Efendi Osmanlı Ermenilerinin desteğine sahipti.²⁸

Rusya yönetiminin ikilemi olan ülke içi ve dış politika menfaatlerin uzlaştırılması konusu Katogikos Nerses Efendi'nin (Aşdaragazi) şahsında, galiba, en belirgin şekilde ortaya çıkmıştı. Bir taraftan, Nerses Efendi deneyimli ve yaygın kanıya göre, etkili bir idareciydi. O, Tiflis'te akademi kurmuş ve 1830 yılında Rusya'nın yeni piskoposluk bölgesinin ilk Başpiskoposu olmuştu. Kafkasya Valisi Mihail Vorontsov, Nerses Efendi'nin Katogikosluga atanmasının "Ermeni Kilisesinin yapısı ve onun işlerinin düzene sokulması bağlamında en faydalı etkiye sahip olduğunu" yazıyordu. Nerses Efendi'nin yurtdışındaki etkisi daha da büyüktü. Resmi açıklamada, 1843 yılında onun seçilmesi biraz abartılarak ve açık bir şekilde haklı gösterilmeye çalışılarak şöyle deniyordu: "Ermeni Kilisesi başkanının seçildiği haberi henüz yeni yayılmıştı ki, Ganj kıyılarından Neva kıyılarına, Karpatlardan Emmaus'a kadar her yerde hep bir ağızdan Nerses ismi duyuldu." Dahiliye Nazırlığı, İstanbul Patrikhanesine bağlılığın kabul ettirilmesi ve yurtdışından manastır için bağışların artması başarısını Nerses Efendi'ye mal ediyordu. Kısmen onun çabaları sayesinde Babıali 1844 yılında Osmanlı Ermenilerinin Eçmiyazın'le doğrudan ilişkiler kurmasına izin verdi. İstanbul Ermeni cemaati Nerses Efendi'yi tanımayı kabul etti ve Kırım Savaşı'nın hemen öncesinde hatta kendi şehirlerinde Eçmiyazın'ın daimi elçisini buldurmaya hazır olduklarını ifade ettiler.²⁹

27 Bu memnuniyetsizlikle ilgili olarak bkz.: SPb FİV RAN AV. F. 58. Op. 1. D. 141; SSTSAs. F. 7. Op. 1. D. 889, özellikle Ll. 21-33ob.; RGİA. F. 821. Op. 7. D. 1. Ll. 16-36, 151-189; RGİA. F. 1276. Op. 4. D. 830. L. 41; ve RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 15ob., 63-65, 76; Ashjian. *Catholicoi of Etchmiadzin*. s. 70-71; Bardakjian. *Armenian Patriarchate*. P. 100; V.S. Dyakin. *Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Millî Mesele: 19. Yüzyıl – 20. Yüzyıl Başları*, St. Petersburg, 1998. s. 701-711.

28 Ermeni Gregoryen Kilisesinin Yüksek Patriği-Katogikosunun Seçimleri. s. 15-48; RGİA. F. 821. Op. 7. D. 31. Ll. 117-141; GARF. F. 730. Op. 1. D. 687. Ll. 8ob.-9; Eristov. *Tüm Ermenilerin Patriği*. s. 14.

29 Ermeni Gregoryen Kilisesinin Yüksek Patriği-Katogikosunun Seçimleri. s. 48 (alıntı); Gukasyan. *İstanbul Ermenileri*. s. 45-46; GARF. F. 730. Op. 1. D. 687. Ll. 9-10; RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 28ob.-29, 32; Ronald Grigor Suny. *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*. Bloomington, 1993. s. 40. İstanbul Patriği 1844 yılından başlayarak Katogikosun daimi elçisi olarak kabul edildi. Bkz.: Bardakjian. *Armenian Patriarchate*. s. 96. Yine de Eçmiyazın'e bu bağlılığın şartlı bir bağlılık olduğunu altını çizmek gerekir. Bkz.: Kane. *Pilgrims, Holy Places*. s. 144-148. Nerses Efendi'nin önceki kariyeri konusunda bkz.: Bournoutian. *Eastern Armenia*. s. 103-106.

Diğer taraftan, birçokları Nerses Efendi'nin 1836 Tanzimatına saygı göstermeyen iktidar hırslı biri olduğunu düşünüyordu. Kafkasya Valisi Paskeviç, Nerses Efendi'yi çıkarıcı bir entrikacı olarak görüyordu. Doğu Ermenistan'ın 1828 yılında ilhak edilmesiyle Paskeviç, Nerses Efendi'yi Bessarabya'daki yeni Ermeni piskoposluk bölgesine Başpiskopos görevine atayarak (1830) onu Kafkasya'dan uzaklaştırdı. Ancak bu uzaklaştırmanın Nerses Efendi'yi Eçmiyazin'in işleri konusundaki etkisinden mahrum bırakmadığı anlaşılıyor.³⁰ 1843 yılında Katogikos olmasının ardından Nerses Efendi Tanzimatta yer alan ve onun görüşüne göre, Katogikosun onuru ve tarihi ayrıcalıkları ile çelişen sınırlamalara kararlılıkla direndi. Kilise Meclisinin kanuni dayanaktan yoksun olduğunu ireli sürerek, onun rolünü neredeyse sıfıra indirdi ve Mecliste oluşan boş yerlere yeni atamalar yapmadı. O, aynı şekilde, yeni piskoposlar atamayı da reddederek onların yerlerini boş bıraktı. Böylece, onları kendi güvenilir adamları aracılığıyla yönetmeye ve gelirlerini tamamen kontrol etmeye başladı. Nahçıvan Başpiskoposu Petersburg'a gönderdiği mektubunda, Katogikosun "her şeye Asya despotizmi gözüyle bakarak" Tanzimatı tamamen hiçe saydığı konusunda ağlayıp sızlanarak şikayet ediyordu: "Patriğin yasalara itaat etmemesi gerek benim piskoposluk bölgemde, gerekse Rusya genelindeki Ermeni ruhaniyetindeki düzensizlik ve musibetlerin kaynağıdır." Dahiliye Nazırlığı, Başpiskoposun görüşünü destekleyerek, "Patrik Nerses Efendi'nin sınırsız despotizminin onun tüm hareketlerinde gözlemlendiğini" kabul ediyordu.³¹ Bu açıdan bakıldığında, devlet yurtdışında saygı ve itibar gören, ancak "içeride" zor yönetilebilen bir Katogikosa sahip olmuştu. Bir başka deyişle, Nerses Efendi ve akabinde onun halefleri, Katogikosun görev ve amacını, onu yasayla ve müşterek yönetim şekliyle sınırlandırılmış bir devlet memuru olarak gören çarlık otokrasısından farklı algılıyorlardı.³² Nerses Efendi'nin içişleri bakanına Katogikosun haklarını korunmasına ilişkin mektubu yazarken elinde kalem ölmüş olması yeteri kadar anlamlı ve açıklayıcıdır.³³

Fakat ülke içi nitelik taşıyan tüm bu zorluklara rağmen, uluslararası durum dış politika boyutunu ön plana çıkarıyordu. Nerses Efendi'nin öldüğü 1857senesine gelindiğinde Kırım Savaşı sonucunda İstanbul'la Eçmiyazin

30 Bkz.: Prens Şerbatov. *General Feldmareşal Prens Paskeviç: Hayatı ve Faaliyetleri*. St. Petersburg, 1891. Cilt 3. s. 317-322; Tunyan. *Ermeni Kilisesinin "Tanzimatı"*. s. 3-4; Kane'e göre, Yönetimin, Nerses Efendi'yi Eçmiyazin'den atmaya yönelik daha önceki girişimlerine rağmen, onun adaylığının onaylanmasına ilişkin karar almasının nedenlerini Mihail Vorontsov'un onu olumlu biri olarak değerlendirmesinde ve yönetimi saygın müttelik arayışlarına iten Kafkasya'daki askeri durumda aramak gerekir. Bkz.: Kane. *Pilgrims, Holy Places*. s. 142-143.

31 Eristov. *Tüm Ermenilerin Patriği*. s. 5-8; Vartanyan. *Ermeni Gregorjen Kilisesi*. s. 8, 17; SPb FİV RAN AV. F. 58. Op. 1. D. 81; RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 12ob.-14ob.; RGİA. F. 821. Op. 7. D. 31. Ll. 1-102ob. (alıntılar: Ll. 26, 27ob. ve 43); SPb FİV RAN AV. F. 58. Op. 1. D. 141. Ll. 3-3ob.; Dyakin. *Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Milli Mesele*. s. 102; Tunyan. *Ermeni Kilisesinin "Tanzimatı"*. s. 67-92. Bu çatışma hiç çözülemedi ve yalnız 1856'da Nerses Efendi'nin ölümü ile son buldu.

32 SPb FİV RAN AV. F. 58. Op. 1. D. 141. Bu görüş farklılığı Nahçıvan Başpiskoposu ile Nerses Efendi arasındaki çatışmada açıkça görüldü. Bkz.: RGİA. F. 821. Op. 7. D. 31.

33 Nerses Efendi'nin ölümüyle ilgili bkz.: Ashjian. *Catholicoi of Etchmiadzin*. s. 66.

arasındaki bağlar yeniden kopmuştu ve Babıali Rusya'nın müdahalesine daha fazla kuşkuyla yaklaşıyordu. Dahası, Osmanlı üzerinde önemli etkiye sahip olan batılı devletler, Rusya'nın güneye doğru yayılmasını kısmen önlemek için Osmanlı Ermenilerini kendi etki alanlarına çekmeye çalışıyorlardı. Batılı misyonerler hatta Anadolu'nun en ücra doğu bölgelerine ve İran'a kadar giderek Ermenileri Katolikliğe ve Protestanlığa yönlendiriyorlardı.³⁴ 1850-1860 döneminde Fransa ve İngiltere önderliğinde Protestanların ve Katoliklerin Ermeni nüfus içinde 1836 Tanzimatı ile ilgili hoşnutsuzluk uyandırmak, onların Eçmiyazın'le bağlarını koparmak ve ruhani anlamda onların Osmanlı topraklarında bulunan Sis'in itaatine geçmesini sağlamak için nasıl her türlü yola başvurduklarını Rus elçisi İgnatev 1874 yılında yazıyordu.³⁵ Vali Baryatinskiy ise 1857 yılında şunları yazıyordu: "Ermeniler (Osmanlı) ya bizim kollarımıza atlayacaklar, ya da kendi istek ve sempatilerini herhangi başka bir devlete yöneltecekler."³⁶

Bu koşullarda çarlık yöneticileri Patrik tahtında İstanbul Ermenilerini tatmin edebilecek bir Osmanlı tebaasının bulunmasında daha fazla avantaj sağlayacağını düşündüler. Osmanlı Ermeni cemaati eski İstanbul Patriği Madteos Efendi'nin (Çuhacıyan) adaylığını desteklediğinde Petersburg yönetimi İstanbul cemaatine engel olmadı ve o da Eçmiyazın seçim meclisindeki üstünlüğünü (116 oydan 90'ı) kullandı.³⁷ Hatta İstanbul'daki Rusya Büyükelçiliğinin Madteos Efendi ile ilgili olumsuz görüş bildirmesine rağmen, çar onun Katogikosluk unvanını onayladı.³⁸ Böylece, 1858'de son 50 yılda ilk kez bir Osmanlı tebaası Katogikos oldu. Madteos Efendi'nin seçildikten sonra geldiği Tiflis'te yönetimin, Ermeni cemaatinin ve çeşitli heyetlerin tepkilerini anlatan Kafkasya valisi yazı işleri müdürü şöyle yazıyordu: "Genel olarak, onun seçilmesini Doğu politikamızın zaferi olarak görüyorlar. Bu seçimin Rusya açısından, belki de onun silahla elde ettiklerinden bile daha yüksek değere sahip, büyük bir zafer olduğunu iddia edenler bile var."³⁹

34 Katogikos Hovannes "İngiliz misyonerler" tehdidine (sonradan anlaşıldığı üzere, biraz abartarak) daha 1830'lu yıllarda işaret etmişti. Bkz.: SSTS.A. F. 11. Op. 1. D. 699. Ancak batılı ülkelerin varlığı hatta Kırım Savaşı'na kadar yine de belli ölçüde hissediliyordu. Bkz.: Kane. Pilgrims, *Holy Places*. s. 135-136. Genel olarak misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyeti konusunda bkz.: Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878-1896*. London, 1993; Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*. London, 1998. Ch. 5.

35 Kont N.P. İgnatyev (1864-1874)'in Notu, Fransızca // *Dışişleri Bakanlığı Mecmuası*. 1914. Cilt 3. No. 1. s. 125-126; SPb FIV RAN AV. F. 58. Op. 1. D. 118. Ll. 4, 9ob.

36 Eristov. Tüm Ermenilerin Patriği. s. 95-96 (alıntı). İstanbul'da değişen durumlarla ilgili bkz.: RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 32ob.-37ob.; GARF. F. 730. Op. 1. D. 687. Ll. 10-11; GARF. F. 730. Op. 1. D. 1177. Ll. 4ob., 22ob.-24; Kafkasya Arkeografi Komisyonu Tarafından Toplanan Belgeler (sonraki dipnotlarda: AKAK). Cilt 12. Tiflis, 1904. s. 532-536.

37 Eçmiyazın'e Batı Ermenilerinin sadece 2 delegesi geldi, ancak onlar 45 Osmanlı piskoposluğunun 90 oyunun temsil ediyorlardı.

38 GARF. F. 730. Op. 1. D. 687. L. 11; RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 37ob.-38; AKAK. T 12. C. 531; Ashjian. *Catholicoi of Etchmiadzin*. s. 67-68.

39 Alıntı: V.G. Tunyan. *Eçmiyazın Tahtı: 19. Yüzyıl – 20. Yüzyıl Başları*. Erivan, 2001. s. 60.

Fakat, ülke içi politika açısından bakıldığında, Madteos Efendi'nin yönetimi önceliklerden daha "keyfiydi". Nerses Efendi gibi Madteos Efendi de meclis yönetimini reddediyor ve piskoposları hükümetin onayı olmadan atıyordu. Onun 1836 Tanzimatı konusundaki görüşleri, Katogikosun dünyevi yönetimden bağımsızlığının sağlanmasına ve Kilise Meclisinin tasfiye edilerek yerine istişare kurulu kurulmasına ilişkin yeni öneriler getirdiğinde açıkça ortaya çıktı. Eçmiyazin keşişleri de Madteos Efendi'nin kilise kurallarını ihlal etmesinden şikâyetçiydiler. Katogikos, Nahçıvan piskoposu ile mücadeleyi de sürdürüyordu.⁴⁰ Onun döneminde devletin Ermeni Kilisesine konusundaki iç ve dış politika yaklaşımları arasındaki çelişkiler özellikle şiddetli hale gelmişti: Eçmiyazin'in İstanbul üzerindeki etkisi, çarlık yönetiminin kendi kanunlarını hafifsemeye ve Katogikosun apostolik kilisenin tarihi kanunlarına dayanarak yönetmesine izin vermeye hazır olması ile ilintiliydi.

Bununla birlikte, 1860'lı yılların başlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durum, Katogikosla yurtdışındaki Ermeniler arasındaki bağların güçlendirilmesi gerekliliğini daha belirgin hale getirdi. 1863 yılında kendilerine özerk yönetim hakkı tanıyan yeni "anayasanın" (Sahmanatrutyun'un) onaylanmasını (1856 Islahat Fermanına - Hatt-ı Hümayun'a dayanarak) sağlayan İstanbul cemaati bağlamında bu görev, artık özellikle hassas hale gelmişti. Rusya hükümeti, Osmanlı Ermenilerinin yeni statü kazanmalarının ve onların Sis Katogikosuna yönelmeleri ihtimalinin doğuracağı sonuçlar konusunda çok endişeliydi ve bu nedenle de hatta 1836 Tanzimatının yabancı ülke tebaası olan Ermenilerin katılımıyla yeniden görüşülmesi ve Ermeni Kilisesi kanunları ile uyumlaştırılması olasılığını ciddi ciddi müzakere ediyordu. Rus elçi İgnatyev İstanbul'dan şu çağrışı yapıyordu: "Ermeni halkının Rusya'nın savunmasına ve himayesine asırlar boyu süregelen inancında tereddütlerin meydana gelmeye başladığı bu dönemde, yüzyıllar boyunca Doğu'daki politik varlığımızın sembolüne dönüşecek şekilde himaye ettiğimiz bu halkların bize olan güvenini sarsacak her türlü nedenin ortadan kaldırılması her zamankinden çok daha önemli hale gelmektedir."⁴¹ Dolayısıyla, 1865 yılında Madteos Efendi'nin ölümü üzerine hatta Dahiliye Nazırlığı bile Osmanlı tebaası bir Katogikosun gerekliliği konusunda görüş beyan etmişti.⁴²

Bununla birlikte, çarlık yönetimi Osmanlı Ermenilerinin seçimlere katılımının ayrıntılarına, özellikle de Osmanlı'daki topluluğun teşkilatlanmasındaki önemli değişiklikler ışığında, daha fazla odaklanmış bulunuyordu. Ermenilerin Fransa'da eğitim görmüş yeni kuşağı daha savaş öncesinde kamu görevlerinde

40 GARF. F. 730. Op. 1. D. 1177. Ll. 6ob.-8ob.; RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 36ob.-40ob., 63ob.-64; SSTSA. F. 7. Op. 1. D. 889. Ll. 39ob.-40.

41 SPb FİV RAN AV. F. 58. Op. 1. D. 118. Ll. 7ob.-8.

42 RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 41-45ob.; SPb FİV RAN AV. F. 58. Op. 1. D. 141. Ll. 3-3ob.

daha aktif bir pozisyona gelmişlerdi ve kolektif kararların alınmasında geleneksel Ermeni eşrafının ayrıcalıklarına itiraz etmeye başlamışlardı.⁴³ Milli Nizamname (Azkayin Sahmanatrutyun) ile birlikte “Jön Ermeniler” rahiplerin sultasını ve dolayısıyla eşrafın (üstünlerin) Ermeni milleti içindeki tahakkümünü kırmayı başardılar. Milli Nizamname tüm imparatorluk Ermenilerinin yönetimini İstanbul’da toplarken, sıradan Ermeniler giderek daha fazla Avrupalılaşıyorlardı, onların bilinçleri ise Ermeni aristokrasisinin geleneksel bilincine kıyasla daha fazla millileşiyordu.⁴⁴ İğnatyev’in sabrı ve azmi Osmanlı Ermenilerinin Eçmiyazin’den kopmasını engelledi. Ancak bu başarının ardından yeni bir tehlike doğdu: İstanbul cemaati Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermeni piskoposlukların sayısının çokluğundan yararlanarak, Çarlık yönetimi için politikadan uzak olmaları nedeniyle değerli olan Rusya Ermenileri arasından yeni bir ideolojiyi yayabilirdi.

*Milli Nizamname
(Azkayin
Sahmanatrutyun) ile
birlikte “Jön Ermeniler”
rahiplerin sultasını ve
dolayısıyla eşrafın
(üstünlerin) Ermeni
milleti içindeki
tahakkümünü kırmayı
başardılar.*

Bu nedenle Rusya yönetimi, başkent dışında yaşayan daha fazla Rusya yanlısı Osmanlı Ermenilerinin cemaatin işlerine katılımının artırılması yollarını aramaya başladı.⁴⁵ Öyle oldu ki, Osmanlı Ermenilerinin, yeni Katogikos adayının görüşüldüğü kurultayı İstanbul’da düzenlendi. Şöyle ki, İstanbul

cemaati bu süreci tam kontrolü altında tutuyordu ve 1863 Milli Nizamnamesi bu tekeli daha da pekiştirmişti. Osmanlı Ermenileri adından Eçmiyazin’e delege olarak gönderilen bir veya iki temsilci Osmanlı İmparatorluğu’ndaki tüm Ermeni piskoposluklar adına oy kullanma hakkına sahipti. Rus Çarının, Osmanlı Ermenilerini kazanma isteğiyle, en çok oy alan adayı geri çevirmekten sakındığı hesaba katılırsa, Katogikos seçimlerinin en az Eçmiyazin’de olduğu kadar İstanbul’da yapıldığını söylemek mümkün. İstanbul dışında yaşayan Ermeniler ise, en iyi halde, bu seçimlerde sınırlı bir role sahiptiler.⁴⁶

Petersburg yönetimi bunu biliyordu ve kendisinin İstanbul büyükelçiliğinin,

43 Örneğin, Fransa’da yaşayan İstanbul Ermenileri, Madteos Efendi’nin onaylanmaması için 1858’te Rusya’ya mektup göndermişlerdi. Bkz.: Tunyan. *Eçmiyazin Tahtı*. s. 57-58.

44 Bu süreçlerle ilgili olarak bkz.: RGİA. F. 821. Op. 150. D. 474. Ll. 40ob.-41; Nersoyan. *Laity in the Administration*. s. 108-113; Libaridian. *The Ideology of Armenian Liberation*. s. 102-122; Vartan Artinian. *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, 1839-1863*. İstanbul, 1988, özellikle s. 51-91; Roderic Davison. *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*. New York, 1973. s. 60-62, 114-135; Louise Nalbandian. *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of the Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*. Berkeley, 1963. s. 42-48; Hagop Barsoumian. *The Eastern Question and the Tanzimat Era // The Armenian People*. s. 195-198.

45 Rusya’nın İstanbul Büyükelçiliği görevlisi N. İvanov bu farklılığa dikkat çekmişti: GARF. F. 730. Op. 1. D. 1177. Ll. 5, 15, 18.

46 Bu bağlamda, tabii ki, 1831’de Hovannes’in seçilmesi istisnayıdır. Belirtmek gerekir ki, koşulların her defasında değişmesi nedeniyle tüm seçimler gerçekten de diğerlerinden farklıydı ve herhangi bir seçimi “tipik” olarak göstermek mümkün değil.

oradaki Ermenilerin en çok arzu edilir aday üzerinde uzlaşmalarını sağlama yeteneğini çok önemli buluyordu. Şöyle ki, İgnatyev'in sözlerine göre, 1866 yılında Fransa yanlısı fırkanın etkisini ortadan kaldırmak ve Rusya'nın tercih ettiği Kevork Efendi'nin oybirliğiyle seçilmesini sağlamak için "muazzam çaba" sarf etmek gerekmişti. Ardından Kevork Efendi Eçmiyazın'da yapılan seçimlerde Katogikos seçilmişti.⁴⁷ Ancak, 1860'lı yıllardan başlayarak Petersburg yönetimi, İstanbul üzerindeki Batı etkisinin giderek artmasından kaynaklanan tehlikeleri dikkate alarak, eyaletlerdeki Ermenileri sürece katmak suretiyle İstanbul'un tekeline kırma olanakları arayışı içine girdi. Örneğin, Hariciye Nazırlığı 1865 yılında hükümetin "halkın iradesinin bir tek İstanbul cemaati tarafından değil, milletin çoğunluğu tarafından ifade edilmesi için Eçmiyazın'deki seçimlere Osmanlı İmparatorluğundaki tüm Ermeni piskoposluklarının temsilcilerinin katılabilmesini İstanbul'daki büyükelçilik aracılığıyla garanti etmesini" gerekli gördüğünü açıkladı. Buna rağmen hükümet yalnız 1884 yılında, İstanbul'dan gelecek herhangi bir delegenin veya belgenin tüm Osmanlı Ermenilerinin değil, sadece İstanbul Patrikhanesinin iradesini ifade ettiğinin kabul edileceğini ilan ederek, bu ilke üzerinde ısrarcı olmaya başladı.⁴⁸

Daha önce Osmanlı İmparatorluğunda piskoposluk yapmış Kevork Efendi'nin 1866 yılında Katogikos seçilmesiyle birlikte, Petersburg yönetiminin Osmanlı tebaası adaylardan yana tercih kullanması Rusya Ermenilerinde, özellikle de Eçmiyazın'ın ruhban çevrelerinde dargınlıklara neden olmaya başladı.⁴⁹ Madteos Efendi'den kesinlikle memnun olmayan bazı papazların başlarına geçecek yeni bir Osmanlı adayından dolayı hoşnutsuzlukları daha da arttı. Üstüne üstlük, Kevork Efendi'nin oybirliğiyle seçilmesini isteyen Rus yöneticiler de onlara baskı yapıyordu. Osmanlı heyetinin "kibirliliği" bu hoşnutsuzluğu daha da artırıyordu. Seçimlerde hazır bulunan Dahiliye Nazırlığı temsilcisi, hükümetin piskoposluklar arasında birlik ve bütünlüğü destekleme gayretinin "onu Sahmanatruyun'un küstahça şartlarından yakışık almayacak şekilde bağımlı hale getirdiği ve hem yerli Ermeni piskoposluklarının Hükümete en sadık ruhban yönetimini, hem de Osmanlı çoğunluğunu himayeyi sadece bizim zayıflığımız olarak gören laik Ermenilerin büyük bir bölümünü de kendisine karşı çıkardığı"⁵⁰ şeklinde görüş beyanında bulunmuştu. Altını

47 RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 49ob.-50; İgnatyev'in Notu. s. 125-126. Kevork Efendi'ye gelince, büyükelçilik Fransa gazetelerinin onunla ilgili şu görüşünü bildirmişti: "est vendu corps et ame a la Russie" ("*Bedenini ve ruhumu Rusya'ya satmış*" - Ç.N.). GARF. F. 730. Op. 1. D. 687. L. 12.

48 RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 44-45ob., 48ob.-51, 55-57 (alıntı: L. 45ob.); RGİA. F. 1276. Op. 4. D. 830. L. 39; Dyakin. *Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Milli Mesele*. s. 474; Tunyan. *Eçmiyazın Tahtı*. s. 94-95, 100.

49 RGİA. F. 821. Op. 7. D. 31. Ll. 125ob.-126. Aynı zamanda, Kevork Efendi'nin, Eçmiyazın'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki itibarının yükseltilmesi için aktif bir şekilde çalıştığı da belirtmek gerekir. Ancak o, bu bağlamdaki temel amacına (İstanbul'da temsilcilik kurulması) ulaşamadı. Bkz.: SSTS. F. 7. Op. 1. D. 263; ve SSTS. F. 5. Op. 1. D. 763.

50 RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 54ob.-55. Bu satırlar belgenin aslında gözlemcinin kendisinin sözleri olarak geçmiyor. Ancak metnin yapısından bunların onun sözleri olduğu anlaşılıyor.

çizerek belirtmek gerekir ki, Eçmiyazın ruhban sınıfının (özellikle de Kilise Meclisi üyelerinin) en önemli işlevlerinden birisi de Katogikosla birlikte Ermenilerin ruhani işlerini ortaklaşa yönetmekti. Bu şekilde Katogikosun hakimiyeti sınırlandırılmaktaydı ve hükümet Eçmiyazın ruhban sınıfının devre dışı bırakılmasını göze alacak lükse sahip değildi.

Çatışma ve Yeniden Yapılanma

Eçmiyazın'ın Rus dış politikası için yararlı bir araç olabileceği inancı, hükümetin Ermeni Kilisesi meselesi ile ilgili görüş ufkundan hiçbir zaman tamamen kaybolmadı. Ancak, 1890'lara doğru Petersburg yönetimi Katogikosun hâkimiyetinin desteklenmesine yönelik geleneksel politikasını gözden geçirdi ve yeni bir rota üzerinden devam etme kararı aldı. Ancak bu yeni politika 1903-1905 yıllarında Ermeni Kilisesinin malvarlığının sekülerleştirilmesi ile ilgili başarısız deneme ile sona erdi. Bu tutum değişikliğinin arkasında, 1880'lerde kabul edilen genel Ruslaştırma politikası dışında, iki temel faktör bulunuyordu. Birincisi, yukarıda anlatılan idari sorunların büyük çoğunluğu halen devam ediyordu ve hatta daha da ciddileşmişlerdi. Katogikos yurtdışındaki Ermeniler üzerindeki egemenliğin tek elde toplanması için mücadele ederken, Ermeni Kilisesinin Rusya içerisindeki işlerinin yönetimi, en azından Petersburg yönetiminin gözünde, giderek daha kaotik ve kontrol edilemez hale geliyordu. İkincisi ise, Ermeni milliyetçiliğinin yükselişi Eçmiyazın'e yönelik geleneksel devlet himayesini gözden geçirmeye zorluyordu: Rusya'nın yurtdışındaki etkinlik alanının genişletilmesinde bir araç olacağı yerde Katogikos Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğundan bağımsızlığı ile ilgili tehlikeli fikirlerin Rusya'daki kılavuzu olarak ortaya çıktı. 1890'lı yıllardan başlayarak devletle Ermeni Kilisesi arasındaki ilişkiler Petersburg yönetimi için Ermeni bölücülüğü ile mücadeleyi de içermeye başladı ve bu da nihayetinde Ermeni ruhbanlığının "politikadan" arındırılması için köklü değişikliklere gidilmesini gerektiriyordu.

Rusya'nın Eçmiyazın'la ilgili politikası konusunda duyduğu kuşku ilke kez açık şekilde dile getiren Moskovskiye Vedemosti'nin (*Moskova Haberleri*) genel yayın yönetmeni Mihail Katkov oldu. O, Ermeni Kilisesinin diğer mezheplerden farklı olarak geniş özerkliğe sahip olmasını eleştirmekle kalmayarak şunları kaydediyordu (1866): "Milli bir kilisenin politik niteliğe sahip olmaması mümkün değildir. Ancak söz konusu durumda bu politik niteliğin Rusya tebaasının yükümlülükleri ile tam da özdeş olmadığı inkar edilemez." Bu bağlamda Katkov, Kırım Savaşı döneminde Nerses Efendi'nin Osmanlı piskoposluklarına piskopos atamayı sürdürdüğünü, İranlı aracılardan Osmanlılarla ilişkiler yürüttüğünü, savaş sonrasında ise Ermeniler için Batı ülkeleri içinden himayeci arayacağı imasında bulunarak hatta Dahiliye

Nazırlığını tehdit ettiğini hatırlatıyordu. Katkov, Rusya'nın çıkarlarının “Rusya hudutları içinde kendisini aynı zamanda uluslararası bir güç olarak gören bir Rusya tebaasının var olmasına” izin vermemesi gerektiği sonucuna varıyordu. Katkov, buna dayanarak, hatta Katogikosluğun Rusya'nın hudutları içinde bulunmasının gerekliliği konusundaki kuşkularını dile getirerek bunun “iki tarafı da keskin kılıç” olduğunu iddia ediyordu. Katkov'a göre, Katogikos için tek arzu edilen şey “kendisini Hayk halkının değil, Gregoryen inancının temsilcisi olarak kabul etmekle kendi cemaati üzerinde politik etkiden vazgeçmesi ve kendisinin hiç de az olmayan dini işleriyle kesinlikle yetinmesi gerekiyordu.”⁵¹ Katkov, şöyle yazıyordu: “eğer Rusya, Ermeni Kilisesi içinde ‘politikanın’ kökünü kazımak istiyorsa, Osmanlı Ermenilerinin manevi olarak Eçmiyazın'a bağlanması için çalışmaması gerekir.”⁵²

Katkov'un görüşlerini üst düzey yetkililerin hepsi paylaşmasa da, 1860'ların ortalarında bu fikirler çok da aşırı ve aykırı gözüküyorlardı. 1863 Polonya ayaklanması, Rusya otokrasisinin önceliklerini, merkezle taşra arasındaki ilişkileri kuvvetlendirme yönüne kaydırdı ve aynı zamanda imparatorluğun politikasının çok daha milliyetçi renklere bürünmesine neden oldu. Bu süreçte Katkov bizzat başrol oyunculuğu yaptı.⁵³ Katogikoslukla ilgili 1865'te düzenlenen özel konferansta Kafkasya Valisi Baryatinskiy, Eçmiyazın'ın politik öneminin artmasının kaçınılmaz olarak “bölücülüğe” yardımcı olacağı tezini ortaya attı. İçişleri Bakanı Pyotr Valuyev de Rusya'daki ve yurtdışındaki Ermenilerin ulusal bağımsızlık emellerini hatta dolaylı olarak destekleyebilecek her şeyden kaçınılması gerektiğinin altını çizdi.⁵⁴

Buna rağmen, 1870'lerde yönetimin Katogikos konusundaki tutumunda kararsızlık sürüyordu. Dahiliye Nazırlığı, 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı sonrasında bu konuya yeniden eğilerek, Ermenilerin bağımsızlık emelleri ile mücadele etmek yerine bu emelleri doğuran nedenlerin yok edilmesi gerektiğine dikkat çekiyordu ve Katogikosla açık çatışmanın arzu edilmez olduğunu altını çiziyordu: “Patriğin, yönetimin onun davranış tarzından tam da memnun olmadığını idrak etmemesi mümkün değildir. Bunu idrak ediyor olması, onu Rusya'ya ve Eçmiyazın tahtına bağlayan çıkarlar önemli olduğu sürece ve köşeye sıkıştırılmaması kaydıyla, Katogikosu aşırılıklara gitmekten

51 Kendilerinin Nuh peygamberin oğlu Yafet'in güya torunu olan Hayk'ın soyundan geldiklerine inanan Ermeniler Katogikosu tüm “Hayk halkının” temsilcisi olarak görüyorlardı. 1836 Tanzimatında buna gönderme yapılarak “Hayk Halkının Yüksek Katogikosu” ibaresi kullanılmış ve onun “Ermeni Gregoryen mezhebinden olan tüm Ermeniler tarafından” seçildiği belirtilmişti. Bkz.: Kanunlar Fihristi. 1857. Cilt 11. Bölüm 1. Maddeler 914-915; Ermeni Gregoryen Kilisesi // İçişleri Bakanlığı Dergisi. 1843. Bölüm 3. s. 187-188. Bu genel iddialara rağmen, aslında Ermenilerin hepsi Gregoryen mezhebine mensup değillerdi.

52 M.N. Katkov. *Moskova Haberleri Dergisininin 1866 Yılı En İyi Makalelerinin Derlemesi*. Moskova, 1897. s. 449-451.

53 Rusya'nın politikalarının “millileştirilmesi” sürecinde Katkov'un rolü konusunda bkz.: Andreas Renner. *Defining a Russian Nation: Mikhail Katkov and the “Invention” of National Politics // Slavonic and East European Review*. 2003. Vol. 81. No. 4. s. 659-682.

54 RGIA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 41-43; Dyakin. *Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Millî Mesele*. s. 706-708.

alıkoacaktır.” Hariciye Nazırlığı ise, belli nedenlerden dolayı, daha anlayışlıydı. 1836 Tanzimatının gerçekten de Katogikosu bazı ayrıcalıklarından yoksun bıraktığını ve Osmanlı'nın “otokratik” ortamında yetmiş yaşlı bir adamın, tebaalığına henüz yeni geçtiği ülkenin yasalarına bir anda itaat etmesinin beklenemeyeceğini kabul eden bakanlık düşüncelerini: “Biz, bu şartlar altında, Ermenilerin ruhani efendisine mümkün tavizleri vermek zorundayız” şeklinde özetleyerek şöyle devam ediyordu: “Rusya, Katogikosun faaliyeti konusunda bazı müsamahaların doğuracağı sonuçlardan endişe etmeyecek kadar güçlüdür. Rusya, hoşgörüsü ve sabrı ile Ermeni cemaati içindeki kendi otoritesini ve etkisini ancak daha da güçlendirecektir.” Böylece, Osmanlı üzerindeki askeri zaferden ve bu zaferin Kevork Efendi üzerindeki pasifize edici etkisinden cesaretlenen yönetim açık çatışmadan kaçınmaya karar verdi.⁵⁵

Ancak 1882 yılında Kevork Efendi'nin ölümüyle birlikte Eçmiyazin tahtı için ibre tekrar Rusya tebaasına döndü. Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği daha bir Osmanlı adayının onaylanmasının Eçmiyazin'i “politik entrikalar tarlası” haline getireceği görüşündeydi. Önceki iki Katogikosun yönetiminden iyice tedirgin hale gelen Eçmiyazin ruhban sınıfı ise, Rusya tebaası olan Nahçıvan-Bessarabiya piskoposluğu Başpiskoposu Mağar Efendi'yi (*Magar I. Teğudzi - Ç.N.*) Katogikos seçmek istiyordu. Hal böyleyken, yapılan özel toplantıda (1883) gelecekte Rusya tebaası adaylara öncelik tanınması kararlaştırıldı. Katogikos olarak bir Rusya tebaasını görmek isteği o kadar kuvvetliydi ki, Çar ilk kez Eçmiyazin'deki seçimlerde daha az oy almış bir adayı onayladı (gerçi diğer adayın görüşleri ve sadakati konusundaki kuşku da bu kararda belli ölçüde etkili oldu).⁵⁶ Böylece, Mağar Efendi Temmuz 1885'te resmi olarak Katogikos görevine başladı ve aynı yılın Kasım ayında İstanbul cemaati onu Katogikos olarak tanıdığı anda, Rusya'nın iç ve dış politika kurumlarının görevlileri Osmanlı Ermenilerinin bu kararını Rusya kanunlarının, özellikle de 1836 Tanzimatının zaferi olarak yorumladılar.⁵⁷

Mağar Efendi'nin hâkimiyet dönemi, Rusya'nın Katogikos konusundaki politikasının fiiliyatta çözülmesi imkânsız olan çelişkilerini apaçık bir şekilde gözler önüne serdi. Rusya tebaası aday, çarlık yönetiminin, Rusya kanunlarına koşulsuz itaat edecek bir Katogikosa sahip olma isteği dolayısıyla 1885 yılında bu göreve seçildi. Ancak, tam da 1836 Tanzimatına uyması Mağar Efendi'nin yurtdışı Ermenilerinin gözündeki konumunu, gerek Tanzimatın kendisinin rağbet görmüyor olması, gerekse de onun seçilme koşulları nedeniyle,

55 RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 70ob.-77 (alıntılar: Ll. 72ob. ve 75).

56 RGİA. F. 821. Op. 150. D. 474. L. 42; RGİA. F. 821. Op. 7. D. 175. Ll. 77ob.-79; “İçişleri Bakanlığının Dosyalarından Alınan Belgeler” // RGİA. Daktilo ile yazılmış notlar. Klasör 2715. s. 22; Melikset-Bekov. *Ermeni Yüksek Patriğinin Hukuki Konumu*. s. 16; Ashjian. *Catholicoi of Etchmiadzin*. s. 77-97; Tunyan. *Eçmiyazin Tahtı*. s. 91-116. Aslında bu seçimler çok zorlu geçti ve istenen sonucu almabilmesi için seçimler tekrarlandı.

57 Tunyan. *Eçmiyazin Tahtı*. s. 119.

tehlikeye atardı. Bu nedenle de, Mağar Efendi kilise yönetimi konusunda hükümetten bazı tavizler istedi ve hükümet de yeni Katogikosun konumunun zayıf olduğunu bildiği için buna yanaştı. Mağar Efendi, devletin daha önce kendi kontrolü altına almaya çalıştığı Ermeni okullarının yönetimi ile ilgili işlerde özel ayrıcalıklar elde etti. Ancak, tüm bunlara rağmen, Ermenilerin din işlerinin yönetimi düzene oturmada. Tam tersi, daha sonraki bir devlet raporunda şöyle deniliyordu: “Katogikos, hükümetten tavizler almak için, onun hemen hemen tüm haklı taleplerini reddederek (bazen hatta küstahça bir şekilde) ve sivil yönetimin faaliyetini aşırı derecede zorlaştırarak tavrını gayet açık bir şekilde ortaya koyuyordu.” Dahası, Kafkasya yargı makamları Ermeni ruhban sınıfına şahitlere Rusça yemin ettirmelerini emrettiğinde, Mağar Efendi bunu yasaklayan ferman yayınladı.⁵⁸ Böylece, Mağar Efendi Rusya tebaası olduğu halde, çarlık yönetimi için halefinden daha fazla sorun çıkarmış oldu. 1902 yılında Kafkasya idaresinin başında bulunan Prens Grigoriy Golitsın'ın sözlerine göre, “Patrik unvanı taşıyan zat, Türkiye'den gelenleri de katarsak dahi, gelmiş geçmiş Eçmiyazın patrikleri içinde hemen hemen en kötüsüydü.”⁵⁹

1880'lerin sonlarına doğru çarlık yönetiminin Ermeniler konusundaki tavrı bir hayli kötüleşti. “Bölücülük” konusundaki bulanık endişeler artarak, Ermeni aydınlarının bir bölümünün “Ermenistan Krallığı”nın yeniden kurulmasına çalıştıkları ve kilisenin de bu milli programın bir parçası olduğu yönünde kaniye dönüştü.⁶⁰ Daha 1882'de, Kevork Efendi'nin ölümünden sonra Kafkasya Valisi şunları yazıyordu: “Eçmiyazın Patriğinin bizdeki ayrıcalıklı konumu ve onun Ermeni eğitim kurumları üzerindeki kontrol edilmeyen etkisi sayesinde ‘Büyük Ermenistan’ düşüncesi için belli ölçüde zemin hazırlanmaktadır.”⁶¹ Petersburg yönetimi 1870'lerden başlayarak Ermeni okullarını devlet denetimine tabi tutmak için girişimlerde bulunmuştu. Yıllar geçtikçe devletin bu girişimleri daha inatçı bir direnişle karşılaşılıyordu. Dahası, Ermeniler, okulların denetimini kiliseye bırakan 1836 Tanzimatına dayanıyorlardı. O dönemde hatta Kilise Meclisinin bile devlete karşı Katogikosu desteklemesi işi daha da zorlaştırıyordu.⁶²

Tüm bu şartlar ve Çar III. Aleksandr dönemindeki genel baskıcı ortam, çarlık

58 RGIA. F. 821. Op. 150. D. 474. Ll. 42-43ob. (alıntılar: L. 42ob.); RGIA. “İçişleri Bakanlığının Dosyalarından Alınan Belgeler” // RGIA. Daktilo ile yazılmış notlar. Klasör 2715. s. 22-23.

59 Tunyan. *Eçmiyazın Tahtı*. s. 146.

60 Komplocu Ermeni tipi ve başkaldıran Ermeni fırkalarındaki milliyetçi unsurlar konusunda bkz.: Suny. *Looking Toward Ararat*. s. 42-51, 68-78.

61 RGIA. F. 821. Op. 7. D. 175. L. 79ob. Ermeni devrimci fırkaları arasındaki ilişkiler bu tür açıklamalarda iddia edildiğinden daha karmaşıktı. Ancak Nalbandyan, Ermeniler arasındaki ana entelektüel akımın 1860'larda ateizme yöneldiği halde, 1870'lerde kilisenin Ermeni yaşam tarzının odağı haline geldiğini ve milletin teccesümü olduğunun düşünülüğünü kaydediyor. Bkz.: Louise Nalbandian. s. 57.

62 Okullar konusunda bkz.: RGIA. F. 821. Op. 150. D. 474. Ll. 48ob.-51; Suny. *Looking toward Ararat*. s. 44-47, 69; V.G. Tunyan. *Rusya Politikasında Eçmiyazın Konusu: 1873-1903 Dönemi*. Erivan, 2002, özellikle s. 155-206; Sirakan Tigranyan. *Rusya'daki Ermeni Kilise Okulları Konusu // Kavkazskiy vestnik (Kafkasya Haberleri - Ç.N.)*. 1905. No. 3. Kasım. s. 58-82; ve Yurtdışı Mezhepler Ruhani İşleri Dairesinin notu: Ermeni Okulları Hakkında Not. St. Petersburg, 1911.

yönetiminin Katkov'un daha 25 yıl önce ortaya koyduğu tutumu kabul etmeye bir hayli yaklaşmasına neden oldu. Nisan 1891'de, Mağar Efendi'nin ölümünden sadece iki ay önce, Eçmiyazın'le ilişkilerde devam eden "anlaşmazlıklar" konusunda bir toplantı daha yapıldı.⁶³ Bu toplantıda, yüzyılın ilk yarısında Katogikosun Ermeniler üzerinde "tamamen istisnai bir etkiye sahip olduğu" ve dolayısıyla, hükümetin onun statüsünü destekleyerek ve Ermeni Kilisesine büyük ayrıcalıklar tanıyarak doğru hareket ettiği teyit edildi. Ancak İstanbul'da "Ulusal Meclisin" kurulmasıyla (Milli Nizamname ile) Ermeniler için, "Eçmiyazın Patrikliğinin eski cazibesini" yerle bir eden yeni bir politik merkez ortaya çıktı. Ve gerçekten de, Katogikos benzersiz statüsünü "geriye dönüşsüz bir şekilde kaybetti" ve Petersburg yönetiminin sağlayacağı hiçbir ayrıcalık artık onu eski konumuna döndüremezdi. Toplantı, Patrikliğinin belirli politik önemini inkâr etmeyerek, "Katogikosu kendi politik çıkarlarımızın uysal bir aracına dönüştürmek için hükümetin gerekli yöntem ve araçlardan yoksun olduğunu" kabul etmek zorunda kaldı. Toplantıda, hükümetin yasalara harfiyen uyulmasını ve Ermeni okullarının tamamen Eğitim Bakanlığına bağlanmasını talep etmesi gerektiği yönünde karar alındı. Karara göre, Petersburg yönetiminin Eçmiyazın'ın yurtdışındaki Ermenilerle ilişkilerine aktif şekilde müdahaleden kaçınması, yeni seçimlerde ise, Rusya'ya karşı açıkça düşman tavır içinde olan adayı onaylamama hakkını saklı tutmak kaydıyla, "gözlemci bir tavır takınması" gerekiyordu. Bu, yönetimin, iç politikadan yana ortaya koyduğu ilk kesin tercihti. Katogikosun geleneksel savunucusu olan Hariciye Nazırlığı bile bu değişikliklere itiraz etmedi.⁶⁴

İstanbul'da "Ulusal Meclisin" kurulmasıyla (Milli Nizamname ile) Ermeniler için, "Eçmiyazın Patrikliğinin eski cazibesini" yerle bir eden yeni bir politik merkez ortaya çıktı.

Mağar Efendi'nin kısa süre sonra ölmesi, devlete, 1892 seçimleri konusundaki ilgisizliğini sergileme fırsatı verdi. Görünüşe bakılırsa, hükümet gerçekten de seçimlere müdahil olmaktan kaçındı. Bir Osmanlı tebaasının seçilmiş olması bunu kanıtlar niteliktedir. Yeni Katogikos Mıgırdıç Efendi (*Ğrumyan/Kırımıyan – Ç.N.*) daha önce Van Başpiskoposluğu ve İstanbul Patrikliği yapmış, aynı zamanda Berlin Kongresi'nde Ermenilerin çıkarlarını temsil etmişti.⁶⁵ Onun

63 Bu toplantıya ve diğer benzerlerine içişleri, eğitim ve dışişleri bakanları ile Kafkasya idaresi başkanı (vali veya en üst düzey yetkili) katılıyordu.

64 RGİA. "İçişleri Bakanlığının Dosyalarından Alınan Belgeler" // RGİA. Daktilo ile yazılmış notlar. Klasör 2715. s. 19-25. Toplantı kararı için ayrıca bkz.: RGİA. F. 821. Op. 150. D. 474. Ll. 43ob.-44ob. O dönemde Dışişleri Bakanı görevini Nikolay Girs yürütüyordu.

65 Libaridian. *Ideology of Armenian Liberation*. s. 160-169; Nalbadian. *Armenian Revolutionary Movement*. s. 53-55; Richard G. Hovannisian. *The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876 to 1914* // *The Armenian People*. s. 209-211; G.A. Canşiyev. *Patrik-Katogikos Mıgırdıç. Mokova, 1893; Eçmiyazın Patrikliği Tahtı ve Ermeni Katogikosları* // *İstoriçeskiy vestnik (Tarih Dergisi - Ç.N.)*. 1892. Cilt 49. Temmuz. s. 159-164. Berlin Antlaşmasının 61. maddesi Babiali'yi Ermenilerin durumunun iyileştirilmesi için reformlar yapmakla yükümlü kılıyordu. İşte bu dönemde Ermeni Meselesi uluslararası düzenleme konusu oldu. Mıgırdıç Efendi'nin Katogikosluk görevine getirilmesinin anlatımı için bkz.: Lynch. *Armenia: Travels and Studies*. s. 251-256.

yönetimi döneminde Petersburg ve Eçmiyazin arasındaki zıtlaşma doruğa ulaştı. Sorunlar hemen ortaya çıkmaya başladı. Şöyle ki, Sultan II. Abdülhamit, muhtemelen Berlin'deki faaliyetleri dolayısıyla, başlangıçta Mıgırdıç Efendi'yi Osmanlı tebaalığından çıkarmak istememişti ve yalnız Rusya'nın İstanbul maslahatgüzarının devreye girmesiyle buna rıza göstermişti.⁶⁶ Mıgırdıç Efendi kendi haleflerini örnek aldı, 1836 Tanzimatına karşı koydu ve Mağar Efendi'nin yeminler konusundaki fermanını iptal etmeyi reddetti. Mıgırdıç Efendi Ermenilerin nikah işlerinin kurul halinde çözümünü şart koşan kararları açıkça ihlal etti, aynı zamanda, Kilise Meclisinin Petersburg yönetimince güvenilir olarak görülen sonuncu üyesini de kilise işlerinden azletti. Daha sonra, 1890'lı yıllarda Mıgırdıç Efendi, hükümetin bilgisi dışında, İngiltere'de ve Amerika'da olmak üzere, prensip olarak Katogikosluk seçimlerine katılma hakkına sahip yurtdışındaki iki piskoposluğun kurulmasını onayladı.⁶⁷ Kısa süre sonra Dahiliye Nazırlığı Mıgırdıç Efendi'nin "kilisenin hâkimiyetini dünyevi hâkimiyetten tamamen bağımsız kılmaya çalıştığı" kanısına vardı.⁶⁸ Çarlık görevlilerinin bu konudaki aczine şaşmamak mümkün değil. Onların elinde Katogikosu itaat göstermeye zorlayacak bir mekanizmanın olmamasının yanı sıra, hatta istenmeyen Katogikosu görevden uzaklaştırmaya izin veren bir yasaları da yoktu (1836 Tanzimatı düzenlenirken bu, sadece olarak, öngörülmemiştir). Sonuçta, bazı yöneticiler ruhani yönetimi etkilemek için, aynı zamanda kilise paralarının devrim ihtiyaçlarına sarf edilemeyeceğini de garanti altına alan, aşırı yöntemlere başvurulmasını, yani Ermeni Kilisesinin malvarlığına el konulması görüşünü desteklediler. Öte yandan, hükümet çevrelerinde bu konuda bir birlik yoktu. Çoğu kişi bu yöntemin hem etkili olamayacağını, hem de mülkiyet haklarının açık ihlali olduğunu öne sürüyorlardı. Konu Bakanlar Kurulunda görüşüldüğünde, başta Sergey Vitte olmak üzere 12 üye (5'e karşı) malvarlığına el konulmasına karşı çıktılar. Azınlıkta kalanlar ise, ruhani yönetimin Ermeni ilkokullarını yerel kiliselerin malvarlığı ilan etmesi sebebiyle devletin bu okulları kontrol altına alamadığını öne sürüyorlardı. Mahkemeye gidilmesi halinde davaların uzayabileceği ihtimali, azınlığı, kilisenin malvarlığına basitçe el konulmasının en mantıklı çözüm olacağına inandırmıştı. Çoğunluğun tüm kuşkularına ve Ermeni Kilisesine kendi malvarlığı konusunda açık tasarruf yetkisi veren 1836 Tanzimatına rağmen Çar II. Nikolay, hiçbir çekince koymaksızın, azınlığın görüşünü kabul etti. Ermeni Kilisesinin malvarlığına el konulmasına 1903 yılında başlandı.⁶⁹

66 RGİA. F. 821. Op. 150. D. 474. Ll. 45-45ob.; Tunyan. Eçmiyazin Tahtı. s. 135.

67 Hükümet bu piskoposlukların varlığından yalnız 1907'de haberdar oldu ve varlıkları konusunda geç bilgi verildiği gerekçesiyle onların 1908 seçimlerine katılmasını yasakladı. Ancak "eski rejim" zamanında yapılan son seçimler olan 1911 seçimlerinde onlar da katılma hakkı kazandılar. Bkz.: RGİA. F. 821. Op. 7. D. 302 ve RGİA. F. 821. Op. 10. D. 39. L. 443.

68 Aynı yerde. Ll. 45-48 (alıntı: L. 48); G. Yegizarov. *Ermeni Ruhbaniyeti Üzerine Birkaç Söz*. Kişinev, 1909. Risalenin yazarı (muhtemelen Ermenidir) Mıgırdıç Efendi döneminde "karışıklığın hüküm sürdüğünü" iddia ediyor.

69 Bu tür bir uygulamaya gidilmesinin dayanakları ve gerekçeleri için: RGİA. F. 821. Op. 150. D. 474; Çar Tarafından Onaylanmış 12 Haziran 1903 Tarihli Bakanlar Kurulu Düzenlemesi // RGİA. Daktilo ile yazılmış notlar. Klasör 745; Tunyan. *Rusya Politikasında Eçmiyazin Konusu*. s. 155-203; A. Kulikov. Tüzel Kişilik Olarak Rusya Ermeni Kilisesi // *Kavkazskiy vestnik*. 1905. No. 2. s. 69-76.

Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksütyun) önderliğinde Ermeni halkının kararlı topyekûn direnişiyle karşılanan malvarlığına el koyma girişimi tam bir fiyaskoyla sonuçlandı.⁷⁰ Katogikos Mıgırdıç Efendi de yasanının onun katılımı olmaksızın hazırlandığını belirterek itaat etmeyi reddetti. Güney Kafkasya'daki aktif ayaklanmalar ve aynı zamanda otokrasinin genel krizi, 1905 yılının başlarına doğru hükümeti, yeniden oluşturulan Kafkasya eyaleti valiliğine daha ılımlı biri olan İllaryon Vorontsov-Daşkov'u atamak zorunda bıraktı. Taşnaksütyun'un etkisiz hale getirilmesi için onun ilk aldığı kararlardan biri malvarlığına el konulmasının durdurulması oldu.⁷¹ Böylece, çatışma politikası, gönül yapma politikasından daha etkili olamadı.

1905 Sonrası Kararsızlık

Ermeni Kilisesinin malvarlığına el konulmasından vazgeçilmesi, Katogikosla ilgili iç ve dış politika öncelikleri arasındaki temel çelişkileri tek başına çözemedi. Valiyi ve Hariciye Nazırlığını Eçmiyazin'in uluslararası önemini tekrar hatırlamaya iten nedenleri, özellikle, Japonya ile başarısız savaş sonrası, bilhassa Dışişleri Bakanı A.P. İzvolskiy döneminde (1906-1910) Rusya'nın dış politika hedeflerinin yeniden değerlendirilmesinde aramak gerekir. Balkanlarda istikrarsızlığın artması ve Osmanlı'da Almanya'nın etkisinin belirmesi fonunda çarlık yönetimi Osmanlı'nın "zamanından önce" çöküşünü ve parçalanmasını ve bununla birlikte üçüncü bir devletin statükoyu bozacak şekilde boğazlar üzerinde kontrolü ele geçirmesini önlemeye çalışıyordu. İzvolskiy, gerekli olması halinde Rusya'nın Şark meselesinde kararlı davranması gerektiğini düşünüyordu. İran'daki (1906-1911) ve Osmanlı'daki (1908-1909) politik devrimler durumu daha da zorlaştırıyordu ve onların yurtdışındaki Ermeniler üzerindeki etkisi açık bir soru olarak kalıyordu. Bu bağlamda ülkenin dış politikasını yürüten çarlık yöneticileri, Ermeni kilisesinin haklarını yeniden ihlal ederek Ermenileri tahrik etmemeye çalışıyorlardı. 1912 yılına doğru Petersburg yönetimi hatta Ermeni Meselesini tekrar devreye sokmaya çalışıyordu ki, bu da Katogikosun desteği olmaksızın çok zor, hatta imkânsızdı. Böylece, tüm bu etkenlerin (değişen dış politika hedefleri, Osmanlı'daki ve İran'daki politik olaylar, Vorontsov-Daşkov'un valiliğe atanması) bir araya

70 Gerçekten de, Ermeni Devrimci Federasyonunun kilise konusunda önceleri kararsız davranmasına rağmen, kiliseye ait malvarlığına el konulması bu iki gücü birleştirdi, Federasyonun milli niteliğini güçlendirdi ve onun üyelerini kendi faaliyetlerini Osmanlı İmparatorluğu dışına, Rusya'ya taşıma konusunda ikna etti. Bkz.: Suny. Looking toward Ararat. s. 48-49; Anahide Ter Minassian. *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)* // Ronald Grigor Suny (Ed.) *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*. 2nd ed. Ann Arbor, 1996. s. 166-168; Gerard J. Libaridian. *Revolution and Liberation in the 1892 and 1907 Programs of the Dashnaksutiun* // Ibid. s. 194-196.

71 "Çar Tarafından Onaylanmış 12 Haziran 1903 Tarihli Bakanlar Kurulu Düzenlemesinin Uygulanması Hakkında" ve "Tarım ve Kamu Malları Bakanının Sergey Y. Vitte'ye Verdiği 24 Şubat 1905 Tarihli Yetki Belgesi" // RGIA. Daktilo ile yazılmış notlar. Klasör 745; RGIA. F. 821. Op. 10. D. 18; RGIA. F. 821. Op. 7. D. 283; Dyakin. *Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Milli Mesele*. s. 45-50, 473-482; *Kont Vorontsov-Daşkov'un Kafkasya Ülkesinin Yönetimi ile İlgili Naçizane Mektubu*. St. Petersburg, 1907. s. 8-9.

gelmesi Petersburg yönetimini önceki 20 yılın çatışma politikasından çekilmeye zorladı.⁷²

Ancak bu, hükümetin ve özellikle de Dahiliye Nazırlığının herhangi bir değişiklik ve tereddüt olmaksızın yeniden eski politikalarını uygulamaya koyuldukları anlamına gelmemektedir. Ekim 1907'de Mıgırdıç Efendi'nin ölümünün ardından İçişleri Bakanı P.A. Stolipin, Katogikosun idaresini yalnız Rusya İmparatorluğunun hudutları ile sınırlandırarak onu "basit bir ruhani lider düzeyine" indirilmesi ile ilgili Kafkasya'nın eski idarecisi Golitsın'ın önerisini hatırladı. Katogikosun ekümenikliğinin ("evrensel anlamının") tanınmaması onu, ayrıcalıklı konumundan mahrum bıraktı ve hükümete onu sıradan bir görevli olarak görme olanağı tanımış olurdu. Stolipin, aynı zamanda, Katogikosun, halkın gelecekte kilise meselelerinin çözümünde yer alması konusunun görüşülmesi amacıyla, 1906 yılında Eçmiyazın'da Ermeni meclisini toplantıya çağırması konusunda da kaygılarını dile getirdi. Toplantıda Taşnaksütyun üyelerinin ve mutaassıplarının ağır basması özellikle endişe vericiydi. "Eçmiyazın'da Ermeni halkının ruhani-politik merkezini kurmakla biz, Katogikosun yerli ve yabancı Ermeni partilerini fiilen kendi etrafında birleştirme olanağını yasallaştırmadıysak bile, sükutla kabullenmiş olduk. Bu nedenle de Eçmiyazın, bir anlamda, Rusya Ermenileri için devrimci hareketin merkezi yapılmış oldu."⁷³ Tüm bunların sonucunda 1908 yılında Katogikosa tanınan ayrıcalıklar ve Rusya devletinin onun ekümenliği konusundaki tavrı geniş bir şekilde ele alındı.

Katogikosun ve devletin 1836 Tanzimatı ile düzenlenen çizgi izlemesinin en ateşli taraftarı Kafkasya Valisi Vorontsov-Daşkov'du. O, Golitsın'ın önerisini

72 Bkz.: Hovannisian. *Armenian Question*. s. 233-238; David MacLaren McDonald. *United Government and Foreign Policy in Russia, 1900-1914*. Cambridge, Mass., 1992. s. 101-111; Alan Bodger. *Russia and the End of the Ottoman Empire* // Marian Kent (Ed.). *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. London, 1984. s. 76-110 (özellikle s. 78-82); Roderic Davison. *The Armenian Crisis, 1912-1914* // *American Historical Review*. 1948. Vol. 53. No. 3. s. 481-505 (özellikle s. 489-490); ve Diplomatik Belgeler Derlemesi: Ermenistan'da Reformlar, 26 Kasım 1912 - 10 Mayıs 1914. Petrograd, 1915. s. 3-6, 22 ve 178; İ.İ. Vorontsov-Daşkov'un Çar Nikolay Romanov'a Mektupları, 1905-1915 // Kırmızı arşiv. 1928. No. 26. s. 97-126; Manoug Somakian. *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*. London, 1995. s. 37-69. İran'da ve Osmanlı'daki politik devrimler bağlamında Ermenilerle ilgili olarak bkz.: Feroz Ahmad. *Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914* // *Christians and Jews in the Ottoman Empire*. s. 401-434; Cosroe Chaqueri. *The Role and Impact of Armenian Intellectuals in Iranian Politics, 1905-1911* // *Armenian Review*. 1988. Vol. 41. No. 2. s. 1-51; Anahide Ter Minassian. *Le rôle des Arméniens du Caucase dans la révolution constitutionnaliste de la Perse, 1905-1912* // Raoul Motika, Michael Ursinus (Eds.). *Caucasia between the Ottoman Empire and Iran, 1555-1914*. Wiesbaden, 2000. s. 147-174.

73 RGA. F. 821. Op. 7. D. 306. L. 76; Dyakin. *Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Milli Mesele*. s. 722-25, 751-752. Mıgırdıç Efendi bu toplantıyı düzenlemeyi, anlaşılın, Taşnakların baskıları ile kabul etmişti. Bkz.: Libaridian. *Revolution and Liberation*. s. 196. Vali Vorontsov-Daşkov daha sonra bu toplantının yapılmasına, kurultay kuruluşlarının Ermeni Kilisesinin çıkarları ile örtüşmeyen devrimci bir çizgiye sahip olduklarının Ermenilerin içindeki "sağduyulu unsurlar" tarafından anlaşılması için izin verdiğini açıklamıştı. Valinin sözlerine göre, istenen sonuca ulaşıldı ve bölünme sonucu devrimci federasyonla kilise birbirinden ayrıldı. Bkz.: Kont Vorontsov-Daşkov'un Kafkasya Ülkesinin Yönetimi ile İlgili Naçizane Mektubu. s. 14-16; Eçmiyazın Kurultayının Feshedilmesinin Nedenlerine İlişkin Resmî Bilgi Notu // *Kolokol gazetesi*. 16 Kasım 1906. No. 3. s. 2. Ashjian, kurultayın gerçekten de "kiliseye ve kilisenin öne çıkarılmasına" karşı mücadele başlattığını teyit ediyor. Bkz.: Ashjian. *Catholicoi of Echimadzin*. s. 104.

“kesin bir dille” protesto etti. Kilisenin malvarlığına el konulmasına yönelik başarısız girişimin hemen ardından uygulamaya konulması düşünülen bu karar “çok zor ve bir takım ağır sonuçlara götürebilecek mücadele olmaksızın” gerçekleştirilemezdi ve her halükarda Rusya hükümetinin kararının, Ermenileri, Katogikosu tüm Ermenilerin başı olarak görmekten vazgeçmeye zorlaması pek mümkün değildi. Valiye göre, o an için yapılması gereken, “hiçbir şekilde Ermenileri yeniden Rusya devletçiliği aleyhinde ayaklandırmamak” ve onları her şeyden önce Rusya devletinin tebaası oldukları konusunda ikna etmektir. Vorontsov-Daşkov, diğer Hristiyan mezheplerinin başında duranlardan farklı olarak Katogikosun İmparator tarafından özel bir statüyle tanınma elde ettiğini kabul ediyordu: “Zamanında bunun yasa koyucu tarafından bilinçli olarak yapıldığından kuşku yok. Zira, Ortodoksluk da dahil, Rusya’daki diğer Hristiyan mezheplerinin başında duranlar belli bir piskoposluğun başkanı oldukları halde, Yüksek Patrik (Katogikos) bütün bir kilisenin başkanıdır.” Vali, yasa koyucunun Katogikosu tüm Ermenilerin başı olarak tanımlamasının

İzvolskiy hem de Katogikosun ekümenikliği ile Ermeni devrimci hareketinin gelişimi arasında bir milliyet bağı olduğuna pek inanmıyordu.

temelinde büyük bir basiretliliğin yattığını vurguluyordu ve bunun Rusya’nın Güney Kafkasya’daki ve Ortadoğu’daki çıkarlarının korunması açısından büyük önem taşıdığı konusunda ısrarcıydı. Eğer bu konuda belli amaçlara ulaşamamıştıysa, bunun nedenlerini hükümetin Ermeni ruhani yönetimine karşı baskıcı ve tasfiyeci girişimlerinde aramak gerekirdi. Vali, Ermeni Kilisesinin yönetiminde sadece bir önemli değişiklik yapılmasını, yani delegelerin “aşırı partilerin” ve “terörün” etkisinden korunması amacıyla Katogikosluk seçimlerinde kapalı adaylık uygulamasına gidilmesini önerdi.⁷⁴

Hariciye Nazırlığı da, İstanbul Büyükelçiliği’ne danıştıktan sonra, Dahiliye Nazırlığının önerisine, özellikle de Katogikosun ekümenikliğinin (evrensel anlamının) inkar edilmesi noktasında karşı çıktı.⁷⁵ İzvolskiy, onun (ekümenikliğinin), “kesinlikle sadece bizim hukuk mevzuatımızla ilgili kararlarımıza değil”, Ermeni Kilisesinin düzenine dayandığını söyledi. Dolayısıyla, hatta 1836 Tanzimatı bu anlamı belli ölçüde “yapay olarak” takviye etse de, “hukuk mevzuatındaki birkaç maddeyi değiştirmekle bu bilincin yok olup gideceğini düşünmek için hiçbir dayanak yoktu”. İzvolskiy hem de Katogikosun ekümenikliği ile Ermeni devrimci hareketinin gelişimi arasında bir illiyet bağı olduğuna pek inanmıyordu. O, Kırım Savaşı sonrasında Rusya hükümetinin Osmanlı Ermenilerinin Eçmiyazın’e ruhani bağlılıklarını

74 RGIA. F. 1276. Op. 4. D. 830. Ll. 51-56; RGIA. F. 821. Op. 7. D. 306. Ll. 43-45.

75 Dışişleri Bakanlığı, ayrıca, Tahran’ın görüşünü de sormuştu. Ancak bakanlık, dışişleri bakanına cevabını hazırlarken henüz görüş bildirilmemişti.

sağlamaya yönelik muazzam çabalarının altını çizerek, Katogikosun Rus dış politikası açısından devam eden öneminde ısrar ediyordu. Katogikosun ekümeniklik statüsünün kabul edilmesinden Rusya'nın sağlayacağı somut bir yararı göstermek mümkün değildiyse bile, 1836 Tanzimatı ile ifade edilen politika “kuşkusuz, kendi meyvelerini verebilirdi.” Zira, “Osmanlı'nın komşu eyaletlerinin nüfusunun Ermeni ırkına mensup büyük bölümünün bize karşı düşmanlık gütmemesi ve Ermeni ırkının en değerli ideallerinin korunup muhafaza edilmesini sadece Rusya'ya borçlu olduğu bilinciyle yetiştirilmesi” önemliydi. İzvolskiy, reformların yapılmasında olabildiğince dikkatli olunmasından yanaydı ve bu reformların Ermenilerde hükümetin onların kilisesini yeniden taciz etme yolunu seçeceği kuşkusu uyandırmaması gerektiğini düşünüyordu.⁷⁶

Bu argümanlar Dahiliye Nazırlığını ikna etmedi. Yurtdışı Mezhepler Ruhani İşleri Daire Başkanı Vsevolod Vladimirov,⁷⁷ Ermeni meselesinin 1857'de ilk kez bir Osmanlı tebaasının Katogikosluğa seçilmesi sonrasındaki geldiği üzücü durumu gerekçe göstererek, Ermeni Kilisesinin “düzensizliğinin” kritik sınıra geldiğini belirtiyordu. O, yeni seçimlerin yönetime, 1836 Tanzimatını olmasa bile, en azından Katogikosun statüsünü tekrar gözden geçirme olanağı sunduğunu düşünüyordu. Katogikosun özel haklarının ve azledilememesinin kaldırılması, Kilise Meclisi konusundaki tavrın ise kolektif yönetim biçiminin destekleyecek şekilde “netleştirilmesi” gerekiyordu. Daha sonra Vladimirov, Katogikosun ekümenikliğinin hükümet tarafından tanınmasının herhangi bir somut yarar sağladığı konusundaki kuşkularını dile getiriyordu. Katogikosun Rusya içindeki Ermeniler için, onların yurtdışındaki dindaşları için olduğundan çok daha büyük önem taşıması dolayısıyla Vladimirov bu iki temsil grubunun seçimlerdeki etkisinin eşitlenmesinin arzu edilir bir durum olduğunu düşünüyordu. Eçmiyazın Patrikliğine adayların tabiiyeti konusunda ise Vladimirov şunları söylüyordu: “Madteos Efendi, Kevork Efendi ve özellikle de Mıgırdıç Efendi örnekleri, Osmanlı muhitinde doğup yetişmiş bu insanların Hükümetimizin haklı taleplerini anlayacak durumda olmadıklarını ve sürekli eski ülkelerinden alışık oldukları despotik yöntemleri ülkemizde uygulamaya çalıştıklarını, bu nedenle de hukuka ve yasalara, müreffeh ülkemizin Hükümetinin talep etmekte haklı olduğu saygıyı gösteremeyeceklerini ortaya koydu.” Vladimirov, herhalde Mağar Efendi'yi unutarak (1885-1991), “medeni devletin” gerekliliklerini ve Rusçayı bilen bir Katogikosun Eçmiyazın tahtına geçmesi durumunda mevcut sorunların çoğunun ortadan kalkacağı yargısına varıyordu. Daire başkanı, 1883 mantığına geri dönerek, Katogikosluk için sadece Rusçayı bilen Rusya tebaalarının onaylanmasını önerdi.

76 RGIA. F. 821. Op. 7. D. 306. LI. 74-79 (alıntılar: LI. 75ob., 78ob., 78).

77 Anlaşılan, bu belge Bakanlar Kurulu Başkanı Stolpın tarafından Kurul Gündemine çıkarılması için Vladimirov tarafından hazırlanan müsveddeydi. Anlaşılan, belge her iki yetkilinin görüşlerini yansıtır.

Aynı zamanda Vladimirov valinin argümanlarını dinledi ve kendi taleplerini belli ölçüde yumuşatmaya hazır olduğunu ifade etti. O, Katogikosun Patriklik hakimiyetinin dış sıfatlarından mahrum bırakılmasının, kaçınılmaz olarak, Ermeniler tarafından devletin onların kilisesine yönelik düşmanca bir tavrının belirtisi şeklinde yorumlanacağını kabul etti. O, hatta Katogikosun ekümeniklik sıfatı hükümet tarafından tanındığı sürece sadece Rusya tebaalarının seçilmesi ilkesinden vazgeçmeye bile hazırdı. Ancak, Vorontsov-Daşkov kendi halefinin uyguladığı yöntemlerin “Ermeni halkını en son raddeye kadar tahrik ederek ayaklanmalarına neden olduğunu” düşündüğü halde, buna karşılık Vladimirov sert önlemleri Ermeni ruhani yönetiminin “Ermeni halkının politik bağımsızlık düşüncelerinin pratikte gerçekleştirilmesine ilişkin hayallerle kafayı bozması” ile gerekçelendiriyordu. O, validen farklı olarak, okulla ve yeminle ilgili konuların kiliseye ait ve hükümetin karışmaması gereken “önemsiz” konular olduğunu düşünmüyordu. Vladimirov, sonuç olarak, Ermenileri daha fazla radikalleştirmeyeceğini düşündüğü üç temel reform önerdi: 1) Eçmiyazın Patrikliği için aday olanlarının hepsinin Rusçayı bilmesi gerekiyordu; 2) Katogikosluk seçimlerinde Rusya Ermenileri ile yurtdışındaki Ermenilerin oylarının eşit olması gerekiyordu; 3) Katogikosun Kilise Meclisi ile ilişkilerine açıklık getirilmesi gerekiyordu.⁷⁸

Hatta bu nispeten ılımlı öneriler bile vali ve Dışişleri Bakanı tarafından itirazla karşılandı. Her iki yetkili Katogikosun Rusça bilmesi şartının yabancı adayları fiilen seçimlerin dışında bırakacağını ve bununla da Patriğin ekümenikliğini hiçe indireceğini kaydettiler. En iyi adaya değil, Rusça bilen adaya oy vermeye zorlanacak olan yurtdışındaki Ermenilerin bu tür bir Katogikosu tam meşru saymaları pek mümkün değildi. Vorontsov-Daşkov ve İzvolskiy, aynı zamanda, eski Katogikosun ölümünün hemen sonrasında ve seçimlerinin hemen öncesinde seçim sisteminde herhangi değişikliklerin yapılmasına da itiraz ettiler. Dışişleri Bakanı, prensip olarak, Rusya ve yurtdışı Ermenilerinin oylarının eşitlenmesine çalışılması gerektiğini kabul etse de, o, Roma Katolik Kilisesinin “sede vacante nihil innovatur” (taht boşken hiçbir yeni uygulama getirilemez) ilkesine işaret ederek Ermeni ruhani yönetiminin de bu ilkeyi çok iyi bildiğini öne sürdü.⁷⁹

Bakanlar Kurulu Ağustos 1908’de yapılan toplantısında bu argümanları dinleyerek, her türlü yeni uygulamayı askıya almaya ve dikkatleri 1836 Tanzimatına değişikliklerin hazırlanmasında valiye yardımcı olacağı düşünülen yeni Katogikosun seçimleri üzerinde yoğunlaştırmaya karar verdi. Stolipin’in en önemli edini mi, onun “dış politika mülhazaları iç politika koşullarının dikkat dışı bırakılması için gerekçe olamaz” söyleminin Kurul tarafından kabul edilmesi oldu. Kurul tarafından onaylanan tek somut değişiklik seçmenlerin

78 RGIA. F. 821. Op. 7. D. 306. Ll. 2-60ob. (alıntılar: Ll. 30 ve 49).

79 RGIA. F. 1276. Op. 4. D. 830. Ll. 58-62ob.; RGIA. F. 821. Op. 7. D. 306. Ll. 80-82ob. Dışişleri Bakanı İzvolskiy daha önce Vatikan’daki diplomatik misyona başkanlık yapmıştı ve o nedenle Katoliklik ilkelerini çok iyi biliyordu.

serbestisini artırmak için seçimlerin son aşamasında oylamanın kapalı yapılmasına ilişkin kararın alınması oldu.⁸⁰ İşin özü itibariyle, Dahiliye Nazırlığı kendi programını feda etmek zorunda kaldı ve karşılığında sadece koşullar müsait olduğunda belirli reformların yapılacağına ilişkin net olmayan vaatler almış oldu.

Bakanlar Kurulunun kararı, bir taraftan, devletle Katogikos arasındaki ilişkilerin tüm tarihi boyunca oluşan karşıtlıkları ortaya koyuyordu. Öte yandan bu karar, kamu yönetimi sistemi içinde hâkimiyetin paylaşılması konusunda Stolipin, İzvolkskiy ve Vorontsov-Daşkov arasında o tarihte oluşan karşıtlıkların bir sonucuydu. Petersburg bürokrasisi 1905 yılında yeniden valilik sistemine dönülmesinden memnun değildi, zira bu durum Güney Kafkasya işlerini onun tasarrufundan çıkarıyordu. Adem-i merkezîyet ilkesine bağlı olan ve valinin Ermeni yanlısı tavrına eleştirel yaklaşan Stolipin, genel olarak, bu memnuniyetsizliği paylaşıyordu.⁸¹ Aynı zamanda o, İzvolkskiy'le de, somut olarak bu durumda Rusya'nın dış politikasının oluşturulması konusunda görüş farklılığı yaşıyordu. Bakanlar Kurulu Başkanı olarak Stolipin, iç yenilenme programı tamamlanmadan dış politikada zorlukların ortaya çıkmasına izin vermemek için dış politikayı kararlı bir şekilde kendi "adem-i merkezîyet hükümetine" katmaya çalışıyordu. İzvolkskiy ise, kendi alanı ile ilgili olarak, Çanakkale ve İstanbul boğazları konusunu Rusya lehinde hızlı bir şekilde çözmeye ve Ortadoğu'da kararlı girişimler için Petersburg yönetiminin önünü açmaya çalışıyordu. Ocak 1908'de İzvolkskiy'in planlarının ölçüğü belirginleşince, Stolipin Kurulun dış politikanın şekillendirilmesindeki ayrıcalıklarını hararetle bir şekilde savunmaya başladı. Ancak 1908 Bosna Krizi İzvolkskiy'in Stolipin'in görüşünü kabul etmediğini ve Osmanlı yönetimine baskı yapabilmesine olanak sağlayan her türlü aracı denediğini gösterdi. Böylece, bir taraftan iç politika koşullarının gidişatı ve diğer taraftan, Stolipin'in telkinlerine rağmen İzvolkskiy'in Ortadoğu'da aktif politika yürütme kararlılığı, Hariciye Nazırlığının Katogikosu aktif bir şekilde destekleme isteğinde etkili olan önemli faktörlerdi. Aynı mantıkla, Stolipin dış politikayı kendi bakanlığının yetki alanı olarak görüyordu. İmparatorluk içinde "sınır ötesi yetkilerle donatılmış, hukuka itaat etmeyen ve Hükümetin yasal emirlerini açık şekilde yerine getirmeyen bir görevlinin" olmasına karşı çıktığında o, aynı zamanda, iç ve dış politika arasındaki bağlantıyı da vurgulamaktaydı.⁸²

80 RGIA. F. 1276. Op. 4. D. 830. Ll. 2-9 (alıntı: L. 80b.). Seçimleri düzenleyen kurallar 1836 Tanzimatından ayrıydı ve buna göre de nispeten daha kolay şekilde değiştirilebilirlerdi. Bkz.: Melikset-Bekov. *Ermeni Yüksek Patriğinin Hukuki Konumu*. s. 13.

81 Örneğin bkz.: Kafkasya Meseleleri // *Kolokol gazetesi*. 6 Haziran 1908. No. 685; Dyakin. *Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Milli Mesele*. s. 48-49, 481-482, 499-504; Suny. *Looking toward Ararat*. s. 49- 50; D.İ. İsmailzade. Illarion Ivanoviç Vorontsov-Daşkov // *Tarihi Figürler / Yayına Hazırlayan: S.V. Tyutyukin*. Moskova, 1991. s. 48-52; İ.İ. Vorontsov-Daşkov'un *Çar Nikolay Romanov'a Mektupları*. s. 99, 112, 118-120.

82 Bu karmaşık çatışmalar konusunda derinlemesine analiz için bkz.: McDonald. *United Government and Foreign Policy*. s. 111-126, 136-151; Bodger. *Russia*. s. 92-93. Alıntı: RGIA. F. 1276. Op. 4. D. 830. L. 80b.

Bakanlar Kurulunda istediği desteği alamayan Stolipin, yine de bir sonraki Katogikosun onaylanması sırasında bazı değişiklikler getirmeye çalıştı. 1908 sonlarında, Eçmiyazin'deki toplantıda ezici üstünlük kuran İstanbul Patriği Madteos Efendi (*Madteos II. İzmirliyan – Ç.N.*) ciddi bir çekişme yaşanmadan Katogikos seçildi. Jön Türk devriminin Osmanlı Ermenileri için henüz net bir şey ifade etmemesi sebebiyle Petersburg yönetimi seçim sonuçlarını onaylamayı gerekli gördü.⁸³ Ancak Stolipin İmparatora sunduğu raporunda, genelde Katogikosun göreve seçilmesinin onaylanması ile birlikte verilen ödüllere ve diğer önemli onurlandırmalara karşı çıktı. O, bunun yerine, yasanın öngördüğü gibi, büyük devlet mührü taşıyan Çarlık Takdirnamesiyle yetinmeyi, diğer ödüllerin verilmesini ise yeni Katogikosun “devletin ve iktidarın çıkarları konusundaki tavrı” koşuluna bağlamayı önerdi. Stolipin, ayrıca, Madteos Efendi'nin imparatorla şahsen görüşmek üzere derhal Petersburg'a (genelde yapıldığı gibi Tiflis'e değil) gelmesi için ısrar etti. Bu görüşmede sadece kilise düzenine değil, hem de imparatorluğun yasalarına uyulmasının zorunlu olduğu kendisine anlatılabilecekti. Hatta Dahiliye Nazırlığının gelecek seçimlere katılacak Rusya Ermenilerinin sayısının artırılması ile ilgili yasa tasarısı hazırladığına ilişkin söylentiler bile çıktı.⁸⁴

Aralık 1911'de yapılan devrim öncesi son seçimlere gelindiğinde Stolipin artık hayatta değildi. Başbakan, bir buçuk yıldan daha az bir süre Katogikosluk yapan Madteos Efendi'nin ölümünden sonraki seçimlerin sadece ilk aşamalarına etki edebildi. Kilise Meclisi ve Eçmiyazin'deki tarikat üyeleri dahil, 28 delegenin seçimleri boykot etmesi işi bir hayli zorlaştırıyordu. Onlar, eski İstanbul Patriğinin muhtemel adaylar listesinden çıkarılması için Taşnaksütyun'un ve İstanbul'daki Ulusal Meclisin kendilerine baskı yaptıklarını belirttiler. Dahiliye Nazırlığı buna dayanarak seçimlerin sonuçlarını geçersiz ilan etmeyi bile önerdi. Zaten, Katogikosluğa seçilen Kevork Efendi'nin (*Kevork V. Surenyan- Ç.N.*) Ermeni devrimci hareketi ile ilişkilerinin olmasından şüpheleniliyordu. Ancak, Osmanlı ve İran meselelerinin kritik durumu Rus imparatorunun kararını bir kez daha önemli ölçüde etkilemiş oldu. Vali ve Hariciye Nazırlığı, daha önce de olduğu gibi, Ermenilerin Rusya'ya sempati duymasının sağlanması gerektiği üzerinde birleştiler. Nitekim her iki kurum tam da bu dönemde uluslararası politika alanında “Ermeni Meselesi”ni yeniden sahnelemeye hazırlanıyorlardı.⁸⁵

83 O zamanlar jön Türkler ile Taşnaksütyun'un etkisi altındaki Ermenilerin bir bölümü arasında yeteri kadar iyi ilişkiler mevcuttu. Bkz.: Ahmad. *Unionist Relations*. s. 418-425.

84 Bkz.: Dyakin. *Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Milli Mesele*. s. 764, 766; Tunyan. *Eçmiyazin Tahtı*. s. 151-519 (alıntı: s. 156); Seçimlere Doğru // *Zakavkazye gazetesi*. 1 Aralık 1911. No. 269; Tüm Ermenilerin Katogikosu Madteos İzmirliyan'ın Gelişi Üzerine // *Novoye vremya gazetesi*. 24 Mayıs 1909. No. 11923. s. 3; Çarın Ermeni Katogikosuna Emirleri // *Moskovskiyе vedemosti*. 3 Haziran 1909. No. 125.

85 *İ.İ. Vorontsov-Daşkov'un Çar Nikolay Romanov'a Mektupları*. s. 118-120; Somakian. *Empires in Conflict*. s. 46-49. Somakyan'a göre, Rusya yönetimi, kriz çıkarmak amacıyla, aynı zamanda Osmanlı'da yaşayan Kürtlerin üzerine de oynuyordu. Bu kriz hatta Ermenilerin toplu katliamına neden olabilir, böylece Rusya'ya kendi ordularını bölgeye sürme olanağı sağlardı. Aynı yerde. s. 50-57.

Vorontsov-Daşkov, buna ilaveten, seçimlerin iptal için temyize götürülmesinin, azınlığa seçimleri baltalama olanağı tanıyan tehlikeli bir emsal oluşturabileceğini ve Kevork Efendi'nin her halükarda Rusya tebaası, "güvenilir ve tanınan bir kişi" olduğunu söyledi. Sonuç olarak, Dahiliye Nazırlığı Kevork Efendi'yi onaylamak zorunda kaldı. Böylece, Stolipin'in öldürülmesinin ardının Rusya'nın Ermeni Meselesini dış politikada kullanma isteği fonunda çarlık yönetimi Ermeni Kilisesi konusunda büyük ölçüde geleneksel tavrına geri dönüş yaptı. V.G. Tunyan'ın belirttiği gibi: "Savaş öncesinde Ermeni Kilisesi yönetimi ile otokrasi arasındaki ilişkilerin normalleşme süreci sona erdi."⁸⁶

SONUÇ

Neredeyse yüz yıl süreyle Rusya imparatorluğu yönetiminin bu kadar zamanını ve enerjisini alan "Eçmiyazin Meselesi"nin özü neydi? Öncelikle şunu belirtelim ki, Katogikos aynı zamanda tüm Ermeni Kilisesinin ruhani lideri, Rusya tebaası ve mezheplerin oluşagelen yönetim sisteminde bir devlet memuruydu. Buna göre de, hükümetin görevi, Hariciye Nazırlığının 1860'ların ortalarına ait bir notunda iddia edildiği gibi "ruhani anlamda yüksek makama sahip bu Rusya tebaasının, yemin ettiği Padişah ve bulunduğu Devlet karşısındaki yükümlülüklerini yerine getirirken bir taraftan da kilise kanunlarının kendi cemaati üzerinde ve Rusya dışında ona verdiği yetkiyi dokunulmaz bir şekilde kendi elinde tutmasını ve tebaanın yükümlülüklerinin Kilisenin Yüksek lideri olarak onu kendi vicdanı karşısında çelişki içine düşürmemesini sağlamaktır."⁸⁷ Bu şekilde tanımlanan görev, Ermenilerin farklı ülkelerde bulunması ve Katogikosun hakimiyetinin kaynağının homojen olmaması nedeniyle bir hayli zordu. Rusya yönetiminin, Katogikosun görevinin farklı şekilde algılanmasından kaynaklanan çelişkileri çözmekte zorlanarak gerek Rusya içindeki, gerekse de onun dışındaki değişen koşullar bağlamında Rusya yönetiminin bu görevi her defasında yeniden belirlemesine şaşılması gerekir. Petersburg yönetiminin Katogikos konusundaki tavrı Osmanlı imparatorluğunda yaşanan olaylardan da etkilenmekteydi. Rusya, Babıali için finans ve sanayi alanlarında kilit işlevler yerine getiren Ermenileri kendisinin Doğu'daki etkisi için sadık kılavuz ve en kısa yol olarak görüyordu. Osmanlı'yla sık sık yapılan savaşlar, tüm muhtemel Rusya-Osmanlı çatışmalarında askeri operasyonların merkezinde kalan bu halk ile iyi ilişkileri

86 Dyakin. Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Milli Mesele. s. 766-771; Tunyan. Eçmiyazin Tahtı (alıntılar: s. 176 ve 180). Seçimler konusunda, ayrıca, Zakavkazye gazetesindeki bazı makalelere bkz.: *Zakavkazye gazetesi*. 1, 15, 16 ve 23 Aralık 1911. No. 269, 281, 282, ve 288. Savaş yıllarındaki durum konusunda bkz.: Somakian. *Empires in Conflict*. s. 70-130; A.Y. Bahturina. *Rusya İmparatorluğunun Çevre Bölgeleri: Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet Yönetimi ve Milli Politika: 1914-1917*. Moskova, 2004. s. 208-224.

87 SPb FİV RAN AV. F. 58. Op. 1. D. 123. Ll. 2ob.-3. Tırnak içinde verilen kısmın belgenin aslında altı çizilmiş. Notu kimin yazdığı gösterilmemiş. Belge, doğu bilimci G.A. Ezov'un kişisel arşivinde bulunuyor.

sürdürmek için bir uyarıcı görevi görüyordu. Osmanlı imparatorluğunun parçalanmasının kaçınılmaz olduğunun anlaşılması, resmi çevreleri sürekli olarak söz konusu kritik anda Rusya'nın içinde bulunacağı durumu düşünmesini gerektiriyordu. Batı'nın İstanbul ve hatta Anadolu üzerindeki giderek artan etkisi, Rusya'yı Katogikos gibi önemli kurumsal bir avantajın kıymetini bilmeye zorunda bırakıyordu. Sadece, Eçmiyazin'ın tamamen itaatsizlik göstermesi Petersburg yönetiminin alttan alma politikasından vazgeçmeye zorladı. 1891-1905 döneminde geleneksel yaklaşımdan kısa süreli uzaklaşma dışında, yönetimin Katogikosla ilgili görüşlerinde dış politika düşünceleri hemen hemen her zaman iç politika mülahazalarına ağır bastı.

Osmanlı Ermenileri içinde yaşanan politik olaylar ve onların cemaate dayalı niteliği de Petersburg yönetiminin Katogikosla ilişkilerinde önemli rol oynadı. Bir taraftan, özellikle 1863 Milli Nizamnamesinin yayınlanmasından sonra Osmanlı Ermenileri üzerindeki hakimiyetin İstanbul cemaatinin elinde toplanıyor olması Petersburg yönetimini taviz vermeye ve özellikle Osmanlı tebaalarının Eçmiyazin tahtına seçilmelerini özendirmeye zorladı. Osmanlı Ermenilerinin Eçmiyazin'den kopmaları ve yerli Sis tahtını veya İstanbul Patrikhanesini tüm Osmanlı Ermenileri için Katogikosluğa çevirmeleri tehlikesi çok dikkatlice davranmasını gerektiriyordu.⁸⁸ Buna ilaveten, 1836 Tanzimatının yayınlanmasından eski rejimin düşüşüne kadar, Osmanlı'nın Ermeni nüfusunun Rusya Ermenilerinden sayıca üstünlüğü dikkate alındığında bile birincilere orantısız üstünlük sağlayan Katogikosluk seçimleri düzenine tahammül ediyordu.⁸⁹ Öte yandan, İstanbul cemaatinin tahakkümü, sonunda Petersburg yönetimini Anadolu Ermenilerinin seçimlere kısmen doğrudan katılması için olanaklar aramaya, bununla da Rusya'yı Osmanlı Ermenilerinin iç meselelerine müdahil olmaya itti. Osmanlıdaki iç politika gelişmeleri geleneksel politikaların yeniden gözden geçirilmesinde belirli bir rol oynadı. Ermeni devrimci hareketinin "bölücülük" görüşlerinin Osmanlı topraklarından Rusya'ya sıçrayabileceği şüpheleri, Petersburg yönetiminin Katogikos konusundaki tutumunda olumsuz eğilimleri güçlendiriyordu ve yetkililerin 1836 Tanzimatından sapmalara hoşgörü sınırını bir hayli düşürüyordu. Yukarıda anlatılan zorlukların, büyük ölçüde, Ermenilerin bir mezhep grubu olmaları görüşü ile onların ulus olma görüşünü net bir şekilde ayırmanın mümkün olmadığından kaynaklandığı düşünülebilir. Her iki görüşün aynı

88 Böyle bir kopma birçok nedenden dolayı gerçekleşmedi. Osmanlı Ermenilerinin çoğu gerçekten de kilisenin birliği ve Eçmiyazin'in tarihi önemi düşüncesine sadıktı ve anlaşılın, Rusya'yı bir himayeci olarak görüyorlardı. Üstelik, Osmanlı topraklarında müstakil Ermeni kilisesinin kurulması, reel olarak, kilise hakimiyetinin en yüksek ruhani şahıs olan Sis Katogikosuna geçmesine neden olurdu. Bu durum, Osmanlı içindeki Ermeni hiyerarşisinde ikinciliğe itilecek olan İstanbul Patriğinin de işine gelmezdi.

89 Söylenmek istenen, Osmanlı Ermenilerinin piskoposluk sayısına göre (seçimlerin temelinde bu duruyordu) sahip oldukları üstünlüğün, hatta onların nüfus sayısındaki üstünlüğünden (Rusya Ermenilerine oranla) daha fazla olduğuydu.

anda geçerli olması ve aynı zamanda çatışmaları Ermeni Kilisesi konusunda herhangi evrensel bir politikanın geliştirilmesini hayli zorlaştırıyordu.

Genel olarak, Katogikosluğun Rusya imparatorluğu içindeki tarihi, Rusya yönetiminin politik seçeneklerinin büyük ölçüde sınırlı olduğunu gösteriyor. Petersburg yönetiminin Katogikosu kendi iradesine itaat etmeye zorlamadaki şaşırtıcı beceriksizliği ve 1903 yılındaki kaba ve etkisiz girişimler bu sınırlılığı açık şekilde ortaya koyuyor. Ayrıca, imparatorluğun güney sınırları ötesindeki durum da Rusya'daki Ermeni kilisesinin yönetimi konusunda hükümetin hareket serbestisini sınırlıyor, bununla da iç politikayı dış politik mülahazaların esirine dönüştürüyordu. 1836 Tanzimatının yeniden gözden geçirilmesi bunun yurtdışındaki Ermeniler açısından doğuracağı sonuçlar dikkate alınmaksızın yapılamazdı ve aynı zamanda onların Rusya imparatorluğunun yasama sürecinde yer almasının, doğurabileceği sonuçlar açısından, tehlikeli ve önceden kestirilemeyecek olması düşünülmekteydi. Katogikosun kâh olumlu, kâh olumsuz algılanan ekümenikliği ise, sadece İmparatorun emri hariç, değiştirilemezdi ve hele hele iptal hiç edilemezdi. Böylece, eğer Katogikos Rusya imparatorluğunun dış politikadaki iddialarının garantisi olabiliyorduyorsa da, Petersburg yönetiminin kendisi de belli ölçüde Katogikosun esiriydi.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

İstoriçeskiy vestnik (Tarih Dergisi - Ç.N.)

Dahiliye Nazırlığı Dergisi. 1832.

Doğu Bilimleri Arşivi, Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Araştırma Enstitüsü St. Petersburg Şubesi

Kafkasya Arkeografi Komisyonu Tarafından Toplanan Belgeler (AKAK).

Kolokol gazetesi

Moskovskiye vedemosti.

Novoye vremya gazetesi

Russkaya starina (Rusya'nın Geçmişi Dergisi - Ç.N.)

Rusya Federasyon Devlet Arşivi

Rusya İmparatorluğu Kanunlar Fihristi. 1857.

Rusya'da Ermeni Gregoryen Mezhebi Kilisesi Öncesi Döneme Ait Çar Fermanları ve Kararnameleri. Moskova, 1842.

Sakartvelos Saistorio Tsentraluri Sahelmtsipo Arkivi (Gürcistan Merkezi Tarih Arşivi - Ç.N.), Tiflis

Zakavkazye gazetesi

İkincil Kaynaklar

ADALIAN, Rouben Paul. *Historical Dictionary of Armenia*. Lanham, MD., 2002.

AHMAD, Feroz. *Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914* Christians and Jews in the Ottoman Empire.

ARAKELYAN, G.H. *Eçmiyazin Ruhani Merkezi 19. Yüzyılın İlk Çeyreğinde*

Rusya-İran Mücadelesi Alanında: Matenadaran'daki İran ve Osmanlı Belgelerine Göre (Matenadaran: Erivan'da Antik Çağ'a ait el yazmalarının bulunduğu arşiv - Ç.N.). Doktora tezi özeti. Erivan, 1991.

ARAPETOV, Y. "Eçmiyazin Manastırı" *Dahiliye Nazırlığı Dergisi*. 1844. Bölüm 6.

ARTINIAN, Vartan. *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, 1839-1863*. İstanbul, 1988

ASHJIAN, Mesrob. *The Catholicoi of Etchmiadzin: An Overview of the Electoral Process*. New York, 1995

BAHTURINA, A.Y. *Rusya İmparatorluğunun Çevre Bölgeleri: Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet Yönetimi ve Milli Politika: 1914-1917*. Moskova, 2004.

BARDAKJIAN, Kevork B. "The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople" Benjamin Braude, Bernard Lewis (Eds.). *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*. New York, 1982. Vol.1.

BARSOUMIAN, Hagop. "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)" Benjamin Braude, Bernard Lewis (Eds.). *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*. New York, 1982. Vol.1.

BODGER, Alan. *Russia and the End of the Ottoman Empire // Marian Kent (Ed.). The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. London, 1984.

BOURNOUTIAN, George A. *The Khanate of Erevan Under Qajar Rule, 1795-1828*. Costa Mesa, Cal., 1992.,

BOURNOUTIAN, George. "Eastern Armenia from the Seventeenth Century to the Russian Annexation" Richard G. Hovannisian (Ed.). *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. London, 1997. Vol. 2. s. 98-99;

BROWER, Daniel. "Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire" *Slavic Review*. 1996. Vol. 55. No. 3.

CHAQUERI, Cosroe. "The Role and Impact of Armenian Intellectuals in Iranian Politics, 1905-1911" *Armenian Review*. 1988. Vol. 41. No. 2.

CREWS, Robert. "Empire and the Confessional State: Islam and Religious

- Politics in Nineteenth-Century Russia” *American Historical Review*. 2003. Vol. 108. No. 1. s. 50-83.
- DAVISON, Roderic. *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*. New York, 1973.
- DAVISON, Roderic. “The Armenian Crisis, 1912-1914” *American Historical Review*. 1948. Vol. 53. No. 3. s. 481-505 (özellikle s. 489-490);
- DERİNGİL, Selim. *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*. London, 1998. Ch. 5.
- DYAKIN, V.S. *Çarlık Yönetiminin İç Politikasında Milli Mesele: 19. Yüzyıl – 20. Yüzyıl Başları*, St. Petersburg, 1998.
- ERISTOV, A.D. *Tüm Ermenilerin Patriği V. Nerses ile Prens Mihail Semyonoviç ve Prenses Yelisaveta Ksaveriyevna Vorontsovlar: Kendi Özel Mektuplarında*. Tiflis, 1898.
- EZOV, G.A. “Eçmiyazin Patriği Tahtının Rusya Yönetimi ile İlişkilerinin Başlangıcı” *Kafkazskiy vestnik* (Kafkasya Haberleri - Ç.N.) dergisi eki. 1901. No. 10
- GERD, L.A. *Konstantinopolis ve Petersburg: Ortodoks Doğu’da Rusya’nın Kilise Politikası, 1878-1898*. Moskova, 2006
- GUKASYAN, V.G. *İstanbul Ermenileri ve 19. Yüzyılın 30-60’lı Yıllarında Milli Aydınlanma Hareketi*. Erivan, 1989.
- HERARDIAN, M. “Interrelations of Etchmiadzin and Cilician Patriarchal Sees” *Armenian Review*. 1956. Vol. 9. No. 2.
- HEWSON, Robert A. *Armenia: A Historical Atlas*. Chicago, 2001.
- HIMKA, John-Paul. *Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867-1900*. Montreal, 1999;
- İSMAİLZADE, D.İ. “İllarion İvanoviç Vorontsov-Daşkov” *Tarihi Figürler*, Yayına Hazırlayan: S.V. Tyutyukin. Moskova, 1991.
- JACOB, Reverend P. H. *A Brief Historical Sketch of the Holy Apostolic Church of Armenia*. Calcutta, 1895.

KANE, Eileen. *Pilgrims, Holy Places, and the Multi-Confessional Empire: Russian Policy Toward the Ottoman Empire under Tsar Nicholas I, 1825-1855* / Ph.D. diss., Princeton University, 2005

KATKOV, M.N. *Moskova Haberleri Dergisinin 1866 Yılı En İyi Makalelerinin Derlemesi*. Moskova, 1897.

KULIKOV, A. "Tüzel Kişilik Olarak Rusya Ermeni Kilisesi" *Kavkazskiy vestnik*. 1905. No. 2.

LEBEDEV, Amfian. *II. Katerina Dönemi ve Öncesinde Rusya'daki Ermenilerin Mezhepsel Konumu*. Moskova, 1909.

LIBARIDIAN, Gerard Jirair. *The Ideology of Armenian Liberation: The Development of Armenian Political Thought before the Revolutionary Movement (1639-1885)* / Ph.D. diss., University of California at Los Angeles, 1987.

LYNCH, H.F.B. *Armenia: Travels and Studies. Vol. 1: The Russian Provinces*. Beirut, 1967 [yeniden baskı]. s. 233- 236;

MAKSODIAN, Krikor Vardapet. *Chosen of God: The Election of the Catholicoi of All Armenians, From the Fourth Century to the Present*. New York. 1995. P. ix.

MCDONALD, David MacLaren. *United Government and Foreign Policy in Russia, 1900-1914*. Cambridge, Mass., 1992.

MELIKSET-BEKOV, L.M. *Ermeni Yüksek Patriğinin Hukuki Konumu*. Odessa, 1911.

MILLER, Aleksei. "Between the Local and Inter-Imperial: Russian Imperial History in Search of Scope and Paradigm" *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2004. Vol. 5. No. 1.

MINASSIAN, Anahide Ter. "Le rôle des Arméniens du Caucase dans la révolution constitutionnaliste de la Perse, 1905-1912" Raoul Motika, Michael Ursinus (Eds.). *Caucasia between the Ottoman Empire and Iran, 1555-1914*. Wiesbaden, 2000.

MINASSIAN, Anahide Ter. "Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)" Ronald Grigor Suny (Ed.) *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*. 2nd ed. Ann Arbor, 1996.

NALBANDIAN, Louise. *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of the Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*. Berkeley, 1963

NERSOYA Tiran. “Laity in the Administration of the Armenian Church” *Kanon: Jahrbuch der Gesellschaft für das Recht der Ostkirchen*. 1977. Bd. 3.

RENNER, Andreas. “Defining a Russian Nation: Mikhail Katkov and the “Invention” of National Politics” *Slavonic and East European Review*. 2003. Vol. 81. No. 4.

SALT, Jeremy. *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878-1896*. London, 1993

SKINNER, Barbara. “Borderlands of Faith: Reconsidering the Origins of a Ukrainian Tragedy” *Slavic Review*. 2005. Vol. 64. No. 1.

SMITH, Helmut Walser. *German Nationalism and Religious Conflict: Culture, Ideology, Politics, 1870-1914*. Princeton, 1995

SOMAKIAN, Manoug. *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*. London, 1995.

STALIUNAS, Darius. “Katolik Biri Rus Olabilir mi? 19. Yüzyılın 60’lı Yıllarında Katolik İbadetlerinde Rusçanın Kullanılması” *Rusya İmparatorluğu Dış Kaynaklarda: Son Yıllardaki Araştırmalar / Yayına Hazırlayanlar: A. Miller, P. Kabıtova, P. Vert. Moskova, 2005*.

SUNY, Ronald Grigor. *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*. Bloomington, 1993.

ŞERBATOV, Prens. *General Feldmareşal Prens Paskeviç: Hayatı ve Faaliyetleri*. St. Petersburg, 1891. Cilt 3.

TIGRANYAN, Sirakan. “Rusya’daki Ermeni Kilise Okulları Konusu” *Kavkazskiy vestnik* (Kafkasya Haberleri - Ç.N.). 1905. No. 3. Kasım.

TOKAREVA, Y.S. A.V. Yudin. *19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Rusya ve Vatikan*. St. Petersburg, 2003

TUNYAN, V.G. *Ermeni Kilisesinin “Tanzimatı”, 1836–1875*. Erivan, 2001.

VULPIUS, Ricarda. “Ukrainische Nation und zwei Konfessionen: Der Klerus

and die ukrainische Frage, 1861-1921” *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2001. Bd. 49. H 2.

WEEKS, Theodore R. “Religion and Russification: Russian Language in the Catholic Churches of the “Northwest Provinces” after 1863” *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2001. Vol. 2. No. 1.

YAMILINETS, V.F. *Rusya ve Filistin: Politik ve Kültürel-Dini İlişkiler Üzerine Makaleler, 19. Yüzyıl – 20. Yüzyılın Başları*. Moskova, 2003

YEGIZAROV, G. *Ermeni Ruhbaniyeti Üzerine Birkaç Söz*. Kişinev, 1909.

YUDIN, P. “Katogikos İosif, Prens Argutinskiy-Dolgorukiy: Rusya’daki Hayk Halkının Tarihi Üzerine” *Rus arşivi*. 1914. No. 9

